

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó
BALASSA JÓZSEF

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Budapest V.
Klotild ucca 10/A.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

NYELVTISZTASÁG ÉS NYELVHELYESSÉG.

Írta: **Balassa József.**

Pintér Jenő és munkatársai: Magyar nyelvvédő könyv. 2. kiadás. — Halász Gyula: Édes anyanyelvünk. Nyugat kiadása. — Gárdonyi Géza: Magyarul így! Dante könyvkiadó. — Kodály Zoltán: A magyar kiejtés romlásáról. Kiadja az Eötvös József collegium volt tagjainak szövetsége.

A magyar nyelv tisztasága, a magyar stílus helyessége és szépsége érdekében néhány évvel ezelőtt megindított mozgalom termékenyítő hatással volt a nyelvműveléssel foglalkozó irodalomra is. A régebben megjelent hasonló célú könyvek egy része elfogyott és nem jelenik meg új kiadásban.* Az újabb nyelvművelő mozgalom ma szélesebb köröknek szól és nagyobb feladatokat tűz az ilyen célú könyv írója elé. Örvendetes, hogy rövid időközökben három ilyen tárgyú nagyobb könyv és egy szerzőjénél és tárgyánál fogva különös figyelmet érdemlő füzet jelent meg. Pintér Jenő Magyar nyelvvédő könyve elsősorban a középiskolai ifjúságnak szól, de tekintettel van a művelt közönségre, a hivatalokra és a napisajtóra is. Halász Gyula a napilapokban közölt cikkeit és a rádió útján a legszélesebb körökhöz eljuttatott előadásait gyűjtötte össze egy kötetbe. Gárdonyi Géza kézirati hagyatékában talált és a magyar nyelvvel foglalkozó feljegyzéseit fia, Gárdonyi József bocsátotta a közönség elé. Kodály Zoltán az Eötvös József kollégium volt tagjainak szövetsége közgyűlésén tartotta most nyomtatásban is megjelent előadását.

E könyvek ismertetéséhez fűzve mondanivalónkat, óhajtunk foglalkozni a nyelvtisztaság és nyelvhelyesség kérdéseivel és az eddigi mozgalom eredményeivel.

I. Pintér Jenő és huszonnégy pedagógus társa állította össze a Magyar Nyelvvédő Könyvet. Az első kiadásnak huszonötezer példánya néhány hónap alatt elkelt, olvassuk a második kiadáshoz

* Simonyi Zsigmond: Helyes magyarság. 3. kiad. 1914. — Balassa József: Helyes magyarság. — Kelemen Béla: Jó magyarság. 4. kiad. 1935.

írt előszóban. Ez azt bizonyítja, hogy szükség volt az ilyen kisebb terjedelmű, könnyen kezelhető összefoglaló könyvre és hogy el is jutott a nemzetnek ahhoz a széles rétegéhez, amelynek közrebo-csátója szánta. Dícséret illeti Pintért azért is, hogy a nagy könyvsiker után nem nyomatta le változatlanul az első kiadást, amely — amint az előszóban maga mondja, — «inkább csak kísérlet volt», hanem jobbat és sokkal többet adott. Az első kiadás terjedelme 144 oldal, a másodiké éppen a kétszerese. Két új fejezettel is bővítette. A hibás kifejezések előtt összeállította a hibás szavaknak jegyzékét s a könyv végére függesztette a leggyakrabban használt idegen kifejezések, szólások, idézetek helyes fordítását. A két kiadást összehasonlítva, örömmel látjuk, hogy az első kiadás kifogásolható megjegyzéseit, tévedéseit nagy részben elhagyták vagy kijavították. Tehát ez a második kiadás valóban javított és bővített.

A könyv a helyes magyar beszéd iránt érdeklődők tízezreinek kezébe került és használóinak állandó tanácsadója lett; ez a nagy jelentősége megköveteli, hogy ne csak a megérdemelt dícsérő ismertetéssel foglalkozzunk vele, hanem a legőszintébb jóakarattal és elismeréssel azért a komoly és lelkiismeretes munkáért, amelylyel a szerkesztők feladatukat teljesítették, rámutassunk a még jelentkező hiányokra és tévedésekre, hogy minden újabb kiadás még tökéletesebb legyen.

A nyelvvédő könyvnek főrésze és hozzátehetjük, legsikerültebb része, a hibás szavak és kifejezések jegyzéke és az idegen szavak magyarítása. A közhasználatban levő helytelen kifejezésekkel szembeállítják az ajánlott helyeset. A helyes magyarságra törekvő tanuló és a felnőtt érdeklődő ennek azonban csak akkor veheti hasznát, ha gyakran forgatja a könyvet és megjegyzi magának, hogy milyen helytelen kifejezést kell kerülnie. Mert hisz nem tudhatja, hogy a környezetében hallott vagy az ujságokban, könyvekben folyton szeme elé kerülő kifejezések közül melyek a helytelenek, kerülendők, ha nem figyelmeztetik rá. Az iskolában a tanárok dolga, hogy figyelmeztessék erre a tanulót. De nemcsak a magyar nyelv tanárának a feladata ez. Hiszen az idegen nyelvek tanítójának még több alkalma van arra, hogy a két nyelvnek egymástól eltérő kifejezésére felhívja a tanuló figyelmét, különösen fordítás közben és így erősítse magyar nyelvérzékét. Az «Idegen kifejezések» című hasznos összeállításba néhány tévedés csúszott be. Az *ad audiendum verbum* nem azt jelenti: kihallgatásra, hanem: megidézés rosszalás, megrovás közlése céljából; — *à la bonne heure* nem azt jelenti: éppen jókor; ezt a kifejezést a francia bizalmasabb beszédben használja és azt jelenti: helyes! úgy van! — a *cercle-t tart* kifejezésnek sem helyes fordítása: megszólítással tüntet ki; az uralkodóról vagy más nagyon előkelő egyéniségről akkor mondjuk, hogy *cercle-t tart*, ha nyilvános alkalommal több egyént egymás után megszólít; — *doctor utriusque juris* nem jog- és államtudományi doktor; ez az elavult és ma már nem is használt kifeje-

zés régebben azt jelentette, hogy az illető az egyházi és világi vagy a római és a kánonjog doktora; — *pompes funèbres* nem temetkező vállalat; a franciában *pompe funèbre* (egyesszámban) a. m. gyászpompa; a temetkező vállalat franciául: *entreprise de pompes funèbres*.

A könyvnek ezt a főrészét, tulajdonképpeni tárgyát két rövid, nagyon is rövid szakasz előzi meg. Az egyik nyolc oldalon a magyar stílusról szól, a másik tizenhárom oldalon a nyelvi sajátságokat tárgyalja. Szükség van ezekre is, nehogy a tanuló és a könyvet használó felnőtt azt higgye, hogy csak a szavak és kifejezések helyes használatától függ a stílus szépsége, kifogástalansága. Gyakran ismételt megállapítás, hogy csupa eredeti, jó magyar szavakból álló mondat is lehet magyartalan és rossz, viszont kifogástalan helyes és magyaros lehet írásunk, ha benne hellyel-közzel idegen szavak is előfordulnak. Csak az a baj, hogy a helyes, világos és magyaros stílus kérdéseit nem lehet egy-egy rövid mondatba foglalt szabállyal elintézni. Ezeknek a bevezető részeknek az a bajuk, hogy a szerkesztők mennél rövidebben akarták összefoglalni a magyaros stílus legfőbb szabályait. Ez azonban lehetetlen. A gondolat helyes kifejezésmódjának annyi csínja-bínja van, hogy azt csak gondos magyarázattal és példák tanulságos bemutatásával lehet az érdeklődővel megértetni. A magyar stílus első szabálya a nyelvvédő könyvben így szól: «A magyar nyelv jobban szereti az egyszerű mondatot, mint az összetettet. Hosszabb mondatot csak szükség esetén írunk. A beszéd világossága nem tűri sem a bonyolult mondatszerkezetet, sem a közbevetett mellékmondatot.» Mingyárt az első mondat nem szerencsés fogalmazás. Az igaz, hogy a magyaros mondatszerkesztés egyszerűsége és világosságra törekszik, tehát nem szereti a mellékmondatokkal túlságosan terhelt hosszú mondatot, sem a nehézkes körmondatot. De nem mondhatjuk, hogy jobban szereti az egyszerű mondatot, mint az összetettet; mindegyik a maga helyén jó, szép és helyes. A gondolat tartalmától függ, hogy egyszerű vagy összetett mondattal lehet-e helyesen kifejezni. A csupa egyszerű, rövid, szaggatott mondat egymás mellett épolyan helytelen és csúnya, mint a hosszú, bonyolódott mondatszerkesztés. S azt a tanácsot sem merném még a kezdőknek sem adni, hogy «írjanak két-három rövid mondatot, folytassák írásukat egy-egy (?) hosszabb mondattal, azután ismét két-három rövid mondat következzenek s így térjenek át megint egy-egy (?) összetett mondatra». Nem lehet így kisebb-nagyobb fiókokra osztani mondanivalónkat. Mit csináljon a szegény kezdő, ha gondolatai nem ilyen sorrendben következnek egymás után?

Sohasem szabad megfélekednünk Horatius mondásáról: *Brevis esse laboro, obscurus fio.* — A vonatkozó névmások használatát is nagyon röviden akarja elintézni a könyv: «Az *aki*, *amely* vonatkozó névmással kezdődő mellékmondatokat lehetőleg kerüljük.» Csak akkor kell kerülnünk, ha használatuk helytelen, de nem kerülhetjük, ha szükség van rájuk. Halász Gyula könyve számtalan

példával bizonyítja, hogy a stílusnak mennyi finomsága függ össze a vonatkozó névmások helyes használatával. Még furcsább a következő mondat: «Az *ahol*, *ahonnan* kezdetű mellékmondatokat is küszöböljük ki írásunkból.» Miért küszöböljük ki onnan, ahol szükség van rá? (Ki kellett volna küszöbölnöm ebből a mondatból is?) Ime egy-két példa: *Ahol füst* van, tűznek is kell lenni. (Közmondás.) *Ahol* én elmenyek, még a fák is sírnak. (Népdal.) Oda menj vissza, *ahonnan* jöttél. — (Furcsa szabály ez is: «Válto-gassuk az alanyi igeragozást a tárgyias igeragozással.» A gondolat-tól függ, hogy milyen igeragozást kíván a mondat, tehát nem lehet «váltogatni». — A 7. pont a kötőszók használatáról szintén nagyon rövid. — Ne mondjuk azt, hogy «irtsuk» az idegen szava-kat, hanem kerüljük. Az idegen szavak «irtása» nem azoknak a dolga, akik ezt a könyvet használják. Ezt az egész szakaszt egy új kiadásban részletesebben és gondosabban kell kidolgozni.

A másik bevezető rész nyelvi sajátságokat tárgyal a nyelv-helyesség szempontjából. Ez a rész világosabb és több szemléltető példa világítja meg a szabályokat. Néhol másképp, világosabban kellene fogalmazni egy-egy szabályt, így pl. a *-va*, *-ve* végű igenév használatát (23. l.). Az ikes ragozásról nem mondhatjuk, hogy ki-veszőben van, csak átalakulóban. A magyar szórendről ne mond-juk, hogy nem olyan kötött, mint a németé; a magyar szórend is kötött, köti a kiemelendő mondatrész szigorúan megszabott helye. De másképp, más szabály szerint kötött, mint a német. Ezt a pon-tot bővebben és világosabban kellene megszövegezni. A helyes-írásról szólva, megállapítják a szerkesztők, hogy irányadók szá-mukra a M. T. Akadémia helyesírási szabályai. Ez természetes is olyan könyvben, amely elsősorban iskolai használatra ké-szült. De meg lehetett volna említeni, hogy a napilapok és a könyvnyomdák egy része egyes esetekben eltér a közös alapelvek alkalmazásában. Hiszen igen gyakran találkoznak a könyv hasz-nálói olvasmányaikban, falragaszokon a *kevésbé*, *ucca*, *mingyárt*, *lélegzik* stb. írásmóddal. Ez a megjegyzés annál kevésbé lett volna nagy bűn, mert egy esetben maga a Nyelvvédő könyv is eltér az Akadémia írásmódjától. És *mingyárt* meg is mondhatjuk, hogy helytelenül, mert az Akadémia írásmódja a helyes és észszerű. Az idegen szavakban az Akadémia megtartja a *ch* betűkapcsolat-tot (*anarchia*, *technika*, *trachit*, *monarcha*, *monarchia*), ők ellen-ben *h*-t írnak ezekben a szavakban, mert «az idegen *ch* hangot a magyarban legtöbbször *h*-val ejtik». Némelyek *h*-val, mások *ch*-val ejtik az ilyen szavakat, de ez nem ok arra, hogy *h*-val írjuk őket. Még helytelenebb *ch* helyett *h*-t írni a szó végén: *almanah*, *tauglih* (eh. *almanach*, *tugalich*), mert a magyar kiejtés szó végén sohasem ejti ki a *h*-t; aki ezeket a szavakat használja, ki is tudja ejteni a *ch*-t.) (A szóvégi néma *h*-ről szólva, meg kellene említeni azt is, hogy az ilyen szavakhoz *cseh*, *juh*, *moh*, *düh* stb. a *-val*, *-vel* rag hasonulás nélkül járul, mert hisz a *h* néma és a szó ma-

gánhangzóval végződik: *csehvel*, *juhval* stb. Még gondosabb íróknál is találkozunk ilyen helytelen ragos alakokkal: *dühhel*, *juhhal* stb.

A nyelvi sajtáságookról szóló rész utolsó bekezdését (31. l.), amely arról szól, hogy kiváló íróinkat sem lehet mindig mintaképnek tekinteni a helyes magyarság szempontjából, teljesen át kell dolgozni. Ez a szövegezés lekicsinylése az írók értékének. Ehelyett meg kellene magyarázni, hogy a nyelv története folyamán a szavak és nyelvtani alakok használata változik, a stílusérzék is módosul; ezért nem szabad megütközni azon, ha régibb nagy íróink munkáiban olyan nyelvi jelenségekkel találkozunk, amelyeket ma megrovunk. Azt sem szabad mondanunk, hogy «a költőket még óvatosabban kell forgatni, mert a verselés igen sokszor erőltetett kifejezésekre, magyartalan fordulatokra csábítja a költőt». Csak a rossz költőt.

Részletesen foglalkoztam Pintér Jenő nyelvvédő könyvével. Nem hibakeresés volt a célom, hanem az, hogy ez a könyv, amely megérdemli, hogy még éveken, taían évtizedeken keresztül a tanuló ifjúság és a nagyközönség állandó irányítója maradjon a nyelvhelyesség kérdéseiben, mennél jobb és mennél tökéletesebb legyen.

II. Halász Gyula könyve nem a nyelvhelyesség kérdéseinek nyelvtani szempontból kidolgozott rendszeres kézikönyve, mint az eddigi, hasonló tárgyú könyvek mindegyike, hanem — amint már említettük — a szerző cikkeinek, előadásainak gyűjteménye. Felmerülhet az a gondolat, hogy jobb lett volna ezeket az ötlet-szerűen keletkezett cikkeket rendszerbe foglalni, mert így, könyvbe sorozva őket, ugyanazt a tárgyat több helyen tárgyalja, ugyanegy cikkben gyakran egymással csak laza kapcsolatban levő kérdésekről van szó. Csakhogy így, abban a könnyű ruházatban, amelyben először kerültek a közönség elé, közvetlenebbül és frissen hatnak az olvasóra. Ez nem tankönyv, hanem érdekes olvasmány. Az egyes kérdéseknek ez a szétszórt tárgyalása azonban szükségessé tette volna egy részletes tárgy- és szómutató összeállítását, hogy használója könnyen megtalálja, hol van arról a kérdéstről szó, amelyik iránt alkalmilag érdeklődik. Ezt egy új kiadásban pótolni kell.

Halász könyvének különös érdeme, hogy minden egyes kérdést sok tanulságos példa bemutatásával tárgyal. Évek óta szorgalmasan böngészi a napilapokat, megfigyeli az élőbeszédet és feljegyzi a magyar nyelv szépsége, helyessége és tisztasága ellen, sajnos, gyakran felbukkanó vétségeket. Nemcsak megrója a hibát, hanem megmutatja, hogyan kellett volna helyesen írni vagy beszélni. Így lett egy-egy nyelvhelyességi kérdés tárgyalásából érdekesen megírt kis cikk. A felsorakoztatott példák tárgyalása azt is bizonyítja, hogy a nyelvhelyesség és a szép stílus követelményeit nem lehet rövid, merev szabályokba szorítani. Ennek a könyvnek nagy érdeme az is, hogy nemcsak nyelvtani hibákat ró meg, hanem

a szerző helyes stílusérzékével belemerül a beszéd lelkébe is és gyakran tárgyalja a szavak helyes jelentését, használatukat, a szó-lások helytelen használatát, összezavarását. Az idegen szavak kérdésében nem foglal el merev álláspontot, hanem okos mérséklettel foglalkozik velük. Küzd az idegen szavak vízözöne ellen, rámutat helytelen használatukra, tudatlanságból eredő hibás írásmódjukra és helytelen kiejtésükre, de azt sem hallgatja el, hogy gyakran szükség van rájuk, nem helyettesíthetők mindig magyar szóval. Rámutat a szórend lomposságaira, az *aki, amely* kötőszók, a ragok és névutók helytelen használatára és helyes szempontból tárgyalja az ikes igék ragozását.

A helyesírás kérdéseivel is foglalkozik és rámutat arra, hogy nem olyan égbekiáltó bűn, ha néhány szó írásában eltérés van a közhasználatban (*utca* és *ucca*, *küzködik* és *küszködik*, *lélegzik* és *lélekzik*). A hosszú *i, ú, ü* jelölését fontosnak tartja; de nyomdájával ebben nem volt szerencséje. A könyv belsejében (141. l.) és a végéhez csatolt jegyzetben panaszkodik, hogy a nyomda gyakran rövid-*i, u, ü*-t szedett a hosszú *i, ú, ü* helyett és ezen már nem tudott segíteni, tehát fájó szívvel beletörődött ebbe az egyenetlenségbe. Mulatságos még az is, hogy abban a néhány sorban, amelyben erről panaszkodik (141. l.), szintén *szomorú*-t szedtek *szomorú* helyett. Téved Halász, midőn rövid *i, ü*-vel írja a *víz, tűz* szókból képzett mellékneveket; az *-i* képző előtt nem rövidül meg a *tő* magánhangzója; v. ö. *kéz-kézi, tél-téli, nyár-nyári*, tehát: *vizi, tüzi*.

Még néhány megjegyzést teszünk és egy-két tévedést kell helyreigazítanunk. A 104. lapon az *engesse* (*engedje* helyett) és társairól (*meglássuk, árassza, megjösszük*) szól és megrója, hogy a felszólító mód alakját használják a jelentő mód helyett (*meglátjuk, árasztja, megfőszjtjuk*). Meg kellett volna említenie, hogy a nép több vidéken használja ezeket az igealakokat, tehát népies pongyolaság az irodalmi és köznyelvben. A *ház* nem az olasz *casa* átvétele (57. l.), hanem az eredeti szókincs része. — A *hivő*-nek nincs két többese: *hivők* és *hívek* (199. l.); a *hívek* nem a *hivő* szó többeszámra, hanem a *hű*, régiesen *hív* szóé. Ezt a két szót zavarják igen gyakran össze: *hivők*, akik hisznek valakinek vagy valakiben, *hívek*, akik hűek hozzá. — A shakespeare-i *last not least* idézetet rosszul fordítja Halász: «utolsó, de nem legutolsó». A *least* szó az angolban azt jelenti: legcsekélyebb. Tehát az idézet azt jelenti: utolsó (sorrendben), de nem legcsekélyebb (szeretetében, megbecsülésében). Megemlítjük még Halász Gyulának egy érdekes indítványát. Gyakran meg kell róni az *egy* névelő helytelen használatát ott, ahol nincs rá szükség. Akik nem gondolkoznak, gyakran az *egy* számnevet is elhagyják a főnév mellől. Halász tehát azt ajánlja, hogy írjuk a számnevet a kiejtésnek megfelelően *eggy*-nek, a határozatlan névelő maradjon *egy*, mert így is ejtjük.)

III. Gárdonyi Géza könyve egészen más természetű, mint bármelyik más nyelvvédő könyv. Egy gondolkodó író megjegyzései,

ötletei, amelyeket munkássága közben papírra vetett. Fia helyesen cselekedett, hogy ezeket a jegyzeteket atyja iránti kegyeletből a Gárdonyi írásait kedvelő és a magyar nyelv iránt érdeklődő olvasóközönség számára hozzáférhetővé tette. Aki közelről ismerte Gárdonyit, tudja, hogy ő előtte a magyar nyelv és stílus szent ügy volt. Tanult és gondolkodott, ismerte a régi nyelvet és érdeklődött a nép nyelve iránt. Szívesen vitatkozott nyelvi, különösen nyelvhelyességi kérdésekről. Fontos volt előtte a küzdelem az idegen szavak és az idegenszerű szólások, kifejezések használata ellen. Ez a gondolkozásmódja húzódik végig az egész kötetben. Néha csak egy-egy odavetett szó volt a papíron, gyakran részletesebb fejtegetések. Ha nem is adunk igazat minden egyes megjegyzésének és ítéletének, mindig érdekes, amit mond, mert egy lelkiismeretes, töprengő, magyarosan gondolkodó író lelkivilágába tekintünk bele. Felfogásában, ítékezésében van egy folyton megisméltendő szempont, amelyet a nyelvek fejlődését, a szókincs alakulását ismerve, nem fogadhatunk el. Az a gondolat, hogy ha egy szóképzés jó, akkor minden hasonló képzésnek jónak kell lennie; de ha a másik nem jó, akkor a már használatban levő kifejezés sem lehet jó. Pl. ha *hosszadalmas* jó, akkor *rövidelmes* is jó, ha *előír* jó, akkor *utóír* is jó. A nyelvek fejlődése, a szókincs gyarapodása nem ilyen szoros szabályok szerint történik.

Gárdonyi könyvét érdekessé és értékesé teszi sok finom megfigyelése a szavak jelentése köréből, a jelentés árnyalatainak magyarázása példákkal és a szinonimák gazdagsága, midőn idegen szavak magyarázásával próbálkozik.

IV. Kodály Zoltán a nyelvhelyességnek egyik elhanyagolt kérdésével foglalkozik, a helyes kiejtéssel. A nyelvhelyességről szóló könyvek is megemlítették a rossz kiejtés egy-egy feltűnőbb jelenségét (*körut* a helyes *körút* helyett, a *mond-ja*, *lát-ja* erőtetett, betűszerinti ejtését, stb.). Kodály magasabb szempontból bírálja a helyes kiejtés ellen elkövetett vétségeket és ezért beszél a magyar kiejtés romlásáról. Igaza van, midőn rámutat, hogy «van a nyelvhelyességnek írásban nem rögzíthető, csak füllel felfogható elemei is. A nyelvnek nemcsak látható része van kitéve romlásnak, hanem talán még inkább ez a jelekkel nem rögzíthető, csak hallható része». Ez a panasz jogosult, de nem vonatkozik a magyar nyelv egész területére, csakis az úgynevezett művelt középosztály beszédére. A nép nyelve megőrzi a kiejtés magyarosságát és nyelvjárási sajátosságait, hacsak nem kerül idegen nyelven beszélő lakossággal szorosabb érintkezésbe vagy ha a városi élet nem rontotta meg kiejtésének eredeti tisztaságát. Kodály panaszára a «semleges, ízetlen és színtelen magyar kiejtés»-re vonatkozik, «mely művelt középosztályunkat jellemzi». Ez az általánosítás kissé igazságtalan, de a nyilvánosság előtt szereplő szónokaink, színészeink nagy részére illik.

A romlás okait Kodály ezekben látja:

1. «Idegen beolvadás.» Ez legkevésbé oka ma a kiejtés romlásának, mert nincs már idegen beolvadás. A nép nyelvében egyes vidékeken érezhető még ma is a századokkal ezelőtti történt beolvadás nyoma a kiejtésben; de lassanként ez is elsímul az iskola és a szomszédos vidékekkel történő érintkezés hatása alatt.

2. «Az oktatás teljes hiánya.» Ez a legfőbb oka a kiejtés romlásának. Sem az alsóbb iskolákban, sem az egyetemen, még a színészképző iskolákban sem fordítanak elég gondot arra, hogy a felnövő nemzedék helyes, szép, világos magyar beszédet sajátítson el. Ezért nincs is egységes magyar kiejtés; a színpadokon, a Nemzeti Színházban is a legtöbb színész kiejtésén megérezzük, melyik vidékről való. A rádió bemondói sem törekszenek mindig helyes kiejtésre és világos, érthető beszédmódra. Jogosan követeli Kodály egy kiejtésbeli norma megállapítását, amint a németek évtizedekkel ezelőtti meg tudták alkotni a «Deutsche Bühnensprache»-t.

3. «A fórumot ellepik a rosszul beszélők.» Ezen legnehezebb segíteni, mert a fórumot nagyrészt a törtetők lepik el.

4. «Idegen nyelvek térhódítása.» Az idegen nyelvek tanulása legkevésbé lehet oka a magyar kiejtés romlásának, mert aki itthon tanul idegen nyelvet, az rendesen a saját kiejtését viszi be az idegen nyelvbe és beszél idegenszerű, helytelen kiejtéssel. Az idegen nyelv hatása csak azokon érezhető, akik hosszabb időt töltöttek idegen környezetben és elsajátították az idegen nyelv helyes kiejtését. Ezek a magyar középosztálynak csak jelentéktelen kis részét alkotják.

5. «A rengeteg, idegenből fordított zenés színmű, opera, operett, kabarédal.» Ezek valóban csábítják a rossz, idegenszerű kiejtésre a helyes nyelvérzékkel nem bíró egyéneket. Ez ellen a küzdelem a legnehezebb.

Megkérdezi Kodály, hogy hol romlik a kiejtés. Meg is felel rá: «Ahol fogyatékos a nemzeti öntudat és a vele járó felelősségérzet. Ahol a nyelv tudása nem tartozik a legmagasabb kultúr-ideálok közé. Ahol az idegen nyelv tudása fontosabb, mint a nemzeti nyelv. Ilyenkor a nemzeti nyelv kiejtésében egyrészt zavarólag hat a túlságosan gyakorolt idegen nyelvek kiejtése, másrészt bizonyos lelki tunyaság, közömbösség lép fel a saját nyelvvel szemben, ennek következménye a beszélő szervek ellazulása, kényelmeskedése, hibás ráigazítása: a rossz kiejtés».

A legnehezebb kérdés, hogy hogyan lehet ezen a bajon segíteni. Kodály javaslatait nem tartom célravezetőnek. Kérvényekkel akar fordulni a M. T. Akadémiához, a közoktatásügyi és a honvédelmi miniszterhez, az egyetemhez és más oktatásügyi intézményekhez, a rádió igazgatóságához, hogy a maguk körében intézkedjenek a tiszta magyar beszéd ápolása, védelme ügyében. Az ilyen kérvényeket nem szokták elintézni. Mást nem lehet tenni, mint ébren tartani ezt a kérdést is a nyelvvédő mozgalommal kapcsolatban és sürgetni, hogy az iskola a legalsóbb fokozattól kezdve

az egyetemig nagy gondot fordítson a helyes magyar beszéd gyakorlására.

Véssünk most még egy pillantást a nyelvvédő mozgalom eddigi eredményeire és jövőjére.

A nyelvvédő mozgalmat a napilapok ébren tartják, a minisztériumok és a főváros vezetősége ismételve figyelmezteti a hivatalokat és az alájuk rendelt intézményeket, hogy írásaikban figyeljenek a magyar nyelv tisztaságára és helyességére. A sport és az egyes iparágak körében igyekeznek megmagyarosítani a használatban levő idegen szavakat. * Az eredmény mégsem az, amit joggal óhajtunk és várunk. Ugyanazokban a napilapokban, amelyek lelkes cikkeket közölnek a magyar nyelv helyességének és tisztaságának védelme mellett, lépten-nyomon találkozunk megrótt idegenszerűségekkel, rossz szórenddel, a stílus lomposságával. A főpolgármester nemrég átiratot intézett a polgármesterhez és ebben felhívta, hogy a hivatalokat nyomatékosan figyelmeztesse a helyes magyarság követelményeinek *«betartására»*. Ime egy olyan germanizmus, amelyet minden nyelvvédő könyv és folyóirat számtalanszor megrótt. Ebben az átiratban a következő rossz szórenddel is találkozunk: «Ugyane tárgyban a törvényhatósági bizottság közgyűlése is *határozatot hozott*. (Helyesen: hozott határozatot.) Végül azt kívánja, hogy a hivatalok . . . stb. *maradéktalanul* tartsák meg a főváros törvényhatóságának rendelkezéseit. A német *restlos* szolgálai fordítása a *maradéktalan* szó, a magyarban helytelen, mert hisz azt jelenti, hogy nem maradt belőle semmi. A szó értelmetlenségét nagyon szépen kimutatja Halász Gyula (231. l.) és helyteleníti Pintér Jenő is (41. l.). Ime az átirat is példa arra, hogy a hivatalok nem veszik komolyan saját rendeleteiket.

Ha lapozgatunk a Magyar Nyelvőr első évfolyamaiban (több mint hatvan évvel ezelőtt jelentek meg), sok olyan magyartalanság megrovásával találkozunk, amelyeket maig sem lehetett kiirtani és most is ott díszlenek a Nyelvvédő könyv hibás szavai és hibás kifejezései sorában: *úgy néz ki, betartja a szabályt, elnapolja az ülést, osztja nézetét, annak adja ki magát, kijön a jövedelméből, kívülről tud vmit, a jön-megy helytelen használata, lett előirányozva, el lesz törölve, meg-e tette, nem-e látta* stb.

Mi az oka ennek a sikertelenségnek? Két szempontból kell erre a kérdésre a feleletet keresnünk: a nagyközönség és az írók igazán a nyelvhelyesség kérdései iránt. Néha-néha fel lehet rázni a műveltebb olvasóközönséget, de a nagy tömeg csak azt ismétli, amit a napilapokban lát, könnyebb fajsúlyú olvasmányjaiban szeme elé kerül, nyilvános szónoklatokban, társaságban, mulatságban, szórakozásaiban hall. Az új divatszókat, szólásokat, kifejezéseket

* A Sütőiparosok Lapja 100 idegen szó, a VI. ker. iparostanonciskola Értesítője több iparág idegen szavainak megmagyarosítását közli. szempontjából. A közönség szélesebb rétegei nem érdeklődnek

majmolja, s a rossz, helytelen kifejezés sokkal gyorsabban terjed, mint a jó. A betegség ragadós, az egészség nem. A nyelvvédő könyvek nem igen jutnak el a nagyközönséghez. És ha a műveltebbek, a magyar nyelv iránt komolyabban érdeklődők el is olvasásák, az élet gyors munkájában elfelejtik, amit tanultak, mert hisz az élőbeszéd és a nyomtaványok százszor hozzák elébe a rosszat, amíg egyszer hallja a jót. Az idegen szavak üldözését megértik, a stílus helyességének megértése azonban nagyobb nyelvi műveltséget kíván. A napilapok is azt hiszik, hogy ha *publicista* helyett *közíró*t, *inkognitó* helyett *rangrejtve*-t mondanak, akkor eleget tettek kötelességüknek és megvédték a magyar nyelvet.

A másik baj, hogy sem a napisajtó, sem a folyóiratok és szaklapok, sem az írók nagy része nem veszik komolyan a magyar nyelv helyessége érdekében folyó mozgalmat, sőt gyakran sértésnek tekintik, ha stílusukat valaki bírálni meri. Hiányzik a sajtó és az írók nagy részéből a nyelvi lelkiismeret, az a tudat, hogy ha az író rosszul, hanyagul ír magyarul, ezzel százak vagy ezrek nyelvérzékét rontja.

Mit kell tehát tennünk? Tovább folytatni a küzdelmet a magyar nyelv helyessége és tisztasága érdekében. *Gutta cavat lapidem*. Régi és igaz közmondás. Ha százszor meg százszor ismételünk valamit, mégis csak megragad és lassanként a jó is terjed. Hisz ha nézzük a Nyelvőr régi évfolyamait, sok olyan kifejezés, nyelvi botlás megrovását is látjuk, amelyet ma egyetlen író sem merne tollára venni. A legfőbb feladat az iskolára vár. A francia középiskolában a francia nyelv és stílus tanítása a legfontosabb tárgyak közé tartozik, nálunk elhanyagolt terület. Természetes, hogy ezt meg kell előznie annak, hogy a tanárképzés olyan tanárokat neveljen, akik maguk kifogástalan magyarsággal írnak és beszélnek és ezt a készségüket át is tudják adni tanítványaiknak.

TÜKÖRSZAVAK.

Írta: Kertész Manó.

Tükörszavaknak, tükörkifejezéseknek nevezzük Eckhardt Sándor szerencsés műszavával¹ az olyan szavakat, kifejezéseket, amelyek egész jelentéskörüket vagy egy-egy jelentésüket idegennyelvi hatás alatt vették fel; a német *Lehnübersetzung*, a francia *calque linguistique* névvel nevezi azt a jelenséget, mikor az idegen nyelv hatása nem idegen szó átvételében, hanem az idegen szó jelentésének a magunk szavára való ráruházásában mutatkozik. A következőkben néhány régi magyar tükörszót ismertetek; mivel az e jelenséghez fűződő elvi kérdésekkel nem kívánok foglalkozni, a tárgyalt szavakat és kifejezéseket egy kalap alá fogom, holott

¹ MNy. 32:45.

egyiket-másikat Melich értékes megfigyelése szerint *tükörjelentés*-nek kellene neveznünk.²

Tartozik. Ennek az igének kétféle jelentése van: a) 'hozzám tartozik, réám tartozik', azaz valami az enyém vagy engem illet; b) 'száz pengővel tartozom' vagy 'száz pengőt tartozom fizetni' kifejezéseknek viszont egészen ellenkező az értelme: azt jelentik, hogy adósságom van. Az első jelentés a 'tenet, habet' jelentésű alapszóból igen könnyen levezethető, ám nincsen a gazdag használatú *tart* igének egyetlen olyan értelmi árnyalata sem, amely az 'adós vagyok, köteles vagyok' jelentést érthetővé tenné. A reflexív képzésű intranszitiv *tartozik* igének ez a rejtélyes jelentése tüstént megvilágosodik, hogyha tudjuk, hogy a középkori latinságban az adósságot, a kötelességet a *tenet* 'tart' ige szenvedője, *tenetur* fejezi ki: «magister Thomas filius vezzeus *tenetur* centum et quadraginta florenis»: *tart-ozik* száznegyven forinttal (Zichy Okm. 4:310, 1385-ből); «eidem F[abiano] *tenetur* dare terram ad quatuor aratra»: *tart-ozik* adni négy ekényi földet (PannhRt. 1:735, 1234-ből). Látnivaló, hogy a *tartozik* ebben a jelentésben tükörszó, a latin *tenetur* ízről izre való fordítása; a latin szenvedő végzetnek a magyar szóban a reflexív képző felel meg éppen úgy, mint az *(el)kárhozik* szavunkban, amelyről már megállapítottam, hogy a 'kár' jelentésű latin *damnum* származékának a *damnaturnak* ('kárhozatra jut') fordítása.³

A latin *tenetur* 'debet, oportet' jelentése viszonylag szintén kései fejlemény; Du Cange, aki ezt az ő korában is elterjedt szóhasználatot hibásnak tartja, azt mondja, hogy «*teneri* cum infinitivo sequenti pro *debere* vel *oportere*» az antik latinságban teljességgel ismeretlen, csak Justinianus Institutióiban fordul elő.

A *tartozik* tehát éppen úgy tükörszó, mint az ugyanebbe a fogalomkörbe tartozó *köteles*, amely nem egyéb, mint a latin *obligatus* fordítása.⁴

Kereken tagadom. Három és fél századdal ezelőtt még nem éltek ezzel a kifejezéssel; akkor az ügyvédek nyilván úgy fejezték ki a határozott tagadást, ahogyan egy régi levélben olvassuk: «Kýkben en semmýt nem twdok es *mýndenestewl tagadom*» (Sopr.Lev. 207, 1594-ből). Pedig a *kerék*, *kerek* melléknév a határozott, kertelés nélküli állítás kifejezésére már Heltainál felbukkan, Pázmány és vitatkozó társai pedig sűrűn élnek a *kerek válasz*, *kerek szó* kapcsolattal, sőt a «kereken tagadás» kissé bőbeszédűbb ösét és megtaláljuk Pázmánynál: «*Kerek szóval és egy áltollyába nem meri tagadni* Calvinus az testnek fel támadását» (NySz). A szónak kicsinyítő képzős alakját is használja ebben az értelemben

² Melich János: Jelentéstani kérdések (A M. Nytud. Társ. kiadványai 42. sz.); I. uo. a kérdés irodalmát és a tükörszó egyéb elnevezéseit: *átfordítás* (Balassa), *visszatükrözés* (Nagy J. Béla), *fordított jövevényszó*, *fordított kifejezés*.

³ NNY. 9:163.

⁴ Melich, MNY. 14:223.

a 17. sz. vitatkozó irodalma és például Pósházinál ilyen kifejezéseket olvashatni: «Ez a mi *kerekdéd válasz-tételünk*», *kerekdeden meg-vallya*», «*kerekdeden ki-vagyon mondva*» (NySz). Ám, hogy a *kerek* szónak ez a 'határozott' jelentése csak a könyvek szava volt, abból is kitetszik, hogy szótáraink egészen a 19. század elejéig mit sem tudnak róla; Sándor István közli először a *kerek válasz* kifejezést 'responsum non ambiguum' értelmezéssel. Ezek a kifejezések először nyilván latinul tolultak magyar emberek ajkára és tolla hegyére, ahogyan Vitnyédi István egyik levelében is írva van: «Gonzaga *rotunde megmondotta*, az önagsága híre nélkül lett ez azeránt, az mi lett és ha jelenlétében proponáltatott volna, soha nem *consentiált* volna» (Vitny. Lev. 2:20, 1663-ból). Ez a *rotunde* egy klasszikus korbéli latin kifejezés kései utóda: *rotunda sententia* a jól, szabatosan szerkesztett mondat, ugyanezt jelenti a «*verborum apta et quasi rotunda constructio*» és ugyancsak szabatos, szép beszédet jelent Horatius «*ore rotundo loqui*» kifejezése (Georges). Azt a jelentést, amelynek a magyar *kereken megmond*, *kereken tagad* a mása, a latin szó a középkorban vette fel; az új jelentésárnyalathoz való átmenetet mutatja ez a régi egyházi rendelkezés: «*praecipimus autem, ... ut verba Canonis in Missa rotunde dicantur et distincte*» (Du Cange), ahol még nyilvánvalóan nem határozott, félreérthetetlen *állításról*, hanem csupán világos és jól érthető kiejtésről van szó. Egyébként a francia *rondement*, a német *rund*, *rundweg* a magyar 'kereken' jelentésében ugyancsak a latin *rotunde* mása.

Érett megfontolás után. Nyelvünknek nyilván újabb fordulata, a régiségben hiába keressük; annál gyakoribb e kifejezés latinja régi okleveleinkben: *matura deliberacione* (Gyárfás 3:623, 1450-ből). (Hogy mennyire állandó fordulata volt okleveleinknek, mutatja a Mátyás király kancelláriájának Nyirkállai Tamástól való formuláskönyve, amelyben szintén olvasható: «*bona et matura deliberatione*» (Kovachich: *Formulae Solennes Styli* 223).) A magyar kapcsolat a latinnak ízről ízre való mása, mert hiszen nem csak az 'érett' fordítása a 'matura'-nak, hanem a *deliberatio* is a 'font' jelentésű *libra* származéka. Ezzel nem akarom azt állítani, hogy a *megfontolás* is latin mintára keletkezett tükörszó; a 17. századi nyelvhasználat még olyan elevennek mutatja ezt a képet, hogy eredeti magyar szemlélet voltát kétségtelennek tarthatjuk; hiszen Pázmány korában még «jó *mértékű* elmével, meg «az emberi elmének kicsiny *mértékével*» *fontolták* meg vagy *vetették fontba* a meggondolni való dolgot.⁵ — A német *nach reifer Überlegung* nyilván szintén latin hatás alatt keletkezett.

A helyszínen. A *szín* szó eredeti jelentése 'felület',⁶ de a címül írt összetételben való használatát nem ez, hanem az ismere-

⁵ Kertész: Szokásmondások 189.

⁶ Gombocz: Jelentéstan 86.

tes 'arc' jelentése magyarázza: «Elreytezéc az *wr isten szine* előtt: abscondit a *facie domini dei*» (Helt: Bibl., NySz); a *szin* szó tehát az 'arc' jelentésű *facies* egyértékese; ám régi okleveleinknek van egy állandó kifejezése, melyben a *facies* nem arcot jelent, például «ad *faciem* predicte *possessionis* Reche vocate» kell összehívni a szomszédokat (Jakubovich-Pais: ÓmagyOlv. 209, 1372-ből), vagy «ad *faciem* *possessionis* Hetys» küldi ki az országbíró a zalavári konventet bizonyos osztály megtételére (ZalOkl. 2:150, 1378-ból) és «in *facie loci* Bohon'cz» kell valakinek esküt tennie (RMNyE. 2₂:193). Ennek az *in facie loci* kapcsolatnak nyilván régi, de a régiségből eddig ki nem mutatott mása a magyar *helyszínen*.

Pontosan. A német *Pünktlichkeit* magyar mása: *pontosság* 1799-ben bukkan fel (NyUSz), ekkor már nyilván ismeretes volt alapszava a *pontos* is mai jelentésében. Mégis érdekes, hogy a címül írt határozót a 18. sz. második felében, de még a 19. sz. elején is másképp szerkesztették: «Kívánván azon közben, hogy kiki szavára figyelmezne, azt minden késedelem nélkül *pontra* tellyesitené» (Faber: HadiEOkt. 4, 1759-ből); «a' kapitány tartozik szárnyában lévő allattvalójival kötelességeket serényen és *pontban* tellyesíteni» (Lovasság Regulamentuma 14, 1809-ből); «[a zászló-tartó] kötelessége a' századnál lévő betegeknek gondját viselni; a rendeléseket, mellyeket a' betegek iránt az al-hadnagy tézzen, *pontban* követni» (uo. 24).

Uraságod idegen. Újabb keletűnek látszik ez a ma kissé tréfás színezetű kifejezés, melyet a közönségesen ismert dolgokban tájékozatlan embernek szoktunk mondani; Kossuth Lajos halálakor lett nálunk közkeletűvé. 1894 március 22-én a Magyar Atlétikai Klub tagjai ezzel az udvarias kérdéssel tartották vissza a Nemzeti Színház előcsarnokában az előadásra igyekvő néhány embert: «Uraságod, úgy látszik, idegen és nem tudja, hogy hazánk nagy fia ravatalon fekszik». Pedig szólásunk nem újabb keletű, mert gyökerei kétezeréves multba nyúlnak vissza. Latin őstét megtaláljuk Pázmánynál, aki ezt írja a tájékozatlan Thurzó Szaniszlónak, mivel nem tudja, hogy Bethlen Gáborral fegyverszünetet kötöttek: «Veszem eszembe, hogy *Kgld peregrinus est in Izrael és nem tudja az megtörtént dolgokat*» (Lev. 1:226, 1620-ból). A latin kifejezés pedig, meg a magyar folytatása szinte szóról-szóra való fordítása Lukács evangéliuma egyik mondatának: a tanítványok közül ketten Emmaus felé mennek és arról a csodáról beszélgetnek, hogy Jézus koporsóját üresen találták; hirtelen hozzájuk csatlakozik Jézus, aki a tanítványoktól fei nem ismerve, azt kérdi, miről beszélnek és miért olyan szomorúak; mire az egyik tanítvány, Kleofás ezt feleli neki: «*Tu solus peregrinus es in Jerusalem et non cognovisti, quae facta sunt in illa his diebus?*» (24, 18). Az evangéliumi helyre Tóth Béla is utal.

⁷ Tóth Béla: Szájrul szájra 124.

ÉSZREVÉTELEK SZABOLCSI BENCE BÍRÁLATÁRA.

Írta: **Kannisto Artur.**

Szabolcsi Bence a Magyar Nyelvőr 1937. évfolyamának 106—108. lapján bírálatot közölt a következő kiadványról: *Wogulische und ostjakische Melodien, phonographisch aufgenommen von Artturi Kannisto und K. F. Karjalainen, herausgegeben von A. O. Väisänen.*»

Bírálata elején elismerőleg nyilatkozik arról, hogy «ez a nagyjelentőségű kiadvány az obi-ugor népek zenéjének első tudományos hitelű gyűjteménye». Azután így folytatja: «Sajnos, a kötetet szövegek nélkül adták ki; a Karjalainen-gyűjtötte szövegek ugyanis nincsenek meg külön feljegyzésben, Kannisto szöveggyűjteményét pedig önállóan fogják közzétenni. Dallamnélküli szövegkiadás azonban épúgy csak félérték, mint a szövegnélküli dallamkiadás. Hiszen ez a két elem csak együtt, egymást kölcsönösen áthatva adja a népi költészet, az élő hagyomány valódi lényegét. Nem szólva az etnográfus és a nyelvész csalódásáról, maga a muzsikus is megakad az ilyen közlésen.»

Szabolcsi véleménye szerint tehát a szöveget és a dallamot együtt kellett volna közölni. Ezt mint elvet el is lehet fogadni. De lássuk, miként lett volna megvalósítható e követelmény a jelen esetben.

Most rendezem sajtó alá ötévi szibériai tanulmányutamon följegyzett vogul szöveggyűjteményemet. E gyűjtemény igen változatos tartalmú, részben verses alakú, részben próza. Közlöm a kiadványban az eredeti vogul szöveget, német fordítását, valamint a szükséges tárgyi és nyelvi magyarázatokat; az egész be fog tölteni hozzávetőleges számítás szerint kb. 3000 nyomtatott lapot és kb. 6—7 részre lesz felosztva. Szabolcsi elvét követve fonográf fölvételeimet is csak e kiadvánnyal egyesítve kellett volna közölnöm. Az a 124 dallam tehát, mely a gyűjteményemben levő versszövegekhez tartozik, e hatalmas néprajzi és nyelvészeti anyag közt lenne szétszórva. Ezt illetőleg legelőször is arra kell rámutatnom, hogy a zenekutatónak mily nehéz lenne a dallamok kikeresése ily bő, sok részre oszló munkában. Az sem jelentene előnyt számára, hogy a dallamoknak a szövegekkel kapcsolatos közlése csak részletekben, több év leforgása alatt történék. A legnagyobb hátrány mégis az volna, hogy a dallamok rendje teljesen fel lenne kavarva, mert nem a dallamszerkezet szabná meg, hanem a dallamokhoz fűződő szöveg tartalma. Az a szép «szótári» rendszer, melyet Väisänen használt és amely a kutatónak megkönnyíti azon dallamok kikeresését, melyekre bármikor szüksége van, ez esetben lehetetlen volna. És még egy másik nehézség! Ebbe a szövegközlésbe természetesen nem volnának fölvehetőek azok a dallamok, melyekhez nálam véletlenül nincs szöveg, úgyszintén a vogul öthúrú *sankultap*-on játszott dallamok sem, sem pedig Karjalainen (szövegnélküli) osztják dallamai. Ezeket a «fél-

értékűeket» tehát vagy egyáltalában nem kellene közölni, vagy külön kellene őket kiadni, habár zenei szempontból legszorosabban hozzátartoznak a fentebb említett «teljes értékűekhez»!

Mindezek alapján talán mindenki beláthatja, hogy minden okom megvolt arra, hogy vogul szövegek közléséből teljesen kihagyjam a dallamokat.

De lássuk most magát a «Wogulische und ostjakische Melodien» című munkát. Talán Szabolcsi kissé jobban meg volna elégedve, ha a fentebb említett 124 vogul dallamhoz a szöveg is hozzá volna függesztve. Ez esetben a mű a következőkép alakult volna. Minden egyes dallam után következett volna a vogul szöveg, mely némely dalban többszáz verssorból áll, utána az ugyanolyan hosszú fordítás, és — hogy az etnográfus és nyelvész se «csalódjék» — végül a részletes nyelvi és tárgyi magyarázatok; a többi dallamhoz viszont nem csatlakoznék semmiféle szöveg. Az ilyenszerű közlés tagadhatatlanul némileg különös és egyenetlen benyomást keltene, valamint annak nyomtatása is aránylag nehézkes volna, mert a hangjegyeknek és a fonétikai pontossággal följegyzett nyelvtudományi szövegnek nyomtatása más-más nyomdatechnikát kíván. De a legnagyobb baj ez esetben az volna, hogy a dallam szabná meg a dalszövegek sorrendjét: tartalom szerint teljesen különböző fajta dalok követnék egymást egészen önkényesen. Az ilyen tartalmi rendezetlenség bizonyára ép oly nehézséget jelentene az etnográfusnak és a nyelvésznek, mint a fentebb körvonalazott szövegek közlésben a dallamok rendezetlensége a zenébúvárnak.

Itt érkeztünk el aztán a dolog velejéhez. Hogy «ez a két elem (dallam és szöveg) csak együtt, egymást kölcsönösen áthatva adja a népi költészet, az élő hagyomány valódi lényegét», magában véve egészen rendjén levő dolog. De ebből egyáltalában nem következik az, hogy ezt a két elemet tudományosan egymás mellett, egymással való egységben kellene vagy lehetne összefogni. Ellenkezőleg: a két elem annyira különmemű, hogy azokat közlés végett egészen külön, más-más szempontból kell rendezni. Ezt könnyű belátni, ha szemügyre vesszük a «Wogulische und ostjakische Melodien» című kötet végén levő, a dallamokhoz fűződő szövegek tartalmi ismertetését. A tőlem gyűjtött szövegek egyebek közt a következő, tartalmilag könnyen elválasztható dalfajokat képviselik: 1. sorsének, 2. hősi ének, 3. medveének, 4. medveébresztő ének, 5. medveünnepi előadás, 6. mitológiai ének. De mikor Väisänen a közlésben ezeket zenetudományi szempontok szerint elrendezte, az említett csoportok a következőkép forgácsolódtak szét: sorsének az 1, 3, 4, 7, 11, 17, 31, 38, 53, 56, 60, 74, 85, 86, 87, 89, 94 stb. számú, hősi ének a 13, 22, 103 stb. számú, medveének a 18, 36, 37, 40, 42, 43, 47, 51, 62, 65, 68, 69, 73, 76, 79, 82, 90, 96, 99 stb. számú, medveébresztő ének a 75, 84, 114, 115, stb. számú, medveünnepi előadás az 5, 6, 9, 10, 12, 19, 20, 21, 24, 26, 28, 30, 33, 34, 41, 44, 45, 54, 55, 58, 61, 63, 64, 66, 70, 72, 83, 88, 91, 92, 93, 95, 101, 102 stb. számú, mitológiai ének a 2, 8, 14, 15, 16, 23, 25, 35, 39, 46, 48, 50,

57, 59, 67, 71, 77, 78, 80, 81, 98, 100 stb. számú. Nézetem szerint tehát világos, hogy — hacsak nem egészen kis dalgyűjteményről van szó — szövegeket és dallamokat legjobb külön rendezni és külön kiadni.

Dallamkiadványokkal kapcsolatban nem beszélhetünk komolyan «az etnográfus és a nyelvész csalódásáról». Követelményeik a bűvárlati anyagot illetően egészen mások, mint a zenekutatóé. Ők a maguk céljaira nem sok hasznot meríthetnek, sem nem várhatnak a dallamkiadványokból. Azonkívül közülük a legtöbben bizonyára igen kevésbé érdeklődnek pusztán a dallamok iránt, melyeknek tanulmányozásához külön előkészültségre van szükség. Ugyanilyen viszonyban állanak — vice versa — a zenebúvárok a nyelv- és néptudományi vizsgálati anyaggal.

Azt sem mondhatjuk, hogy «dallamnélküli szövegkiadás csak félérték». Nem félérték pl. Munkácsi vogul és Pápay osztják népköltési gyűjteménye, habár egyetlen dallam sincs bennük. Nem félérték a hatalmas «Suomen kansan vanhat runot» (= «A finn nép régi énekei») sem, melynek 34 kötete összesen kb. 25.000 lapnyi, a Kalevala régi versmértékében énekelt vers-szöveget foglal magában, de egyetlen dallam sincs benne. A versekhez tartozó dallamok részben már közölve vannak s továbbra is kiadásra kerülnek, de külön. Zenetudományi szempontból súlyos hiba lett volna a dallamokat a szövegekkel együtt közölni.

Szabecsi vogul-osztják dallamkiadványunknak még egy bírálatot szentelt, mely az Ethnographia-Népelet 1937. évfolyamának 340—345. lapján jelent meg. Annak egyes pontjaira nézve remélem, hogy szintén alkalmam lesz előadni észrevételeimet az említett folyóiratban.

ORMÁNYSÁG — ORMÁNSÁG.

(Utószó egy vilához.)

Írta: **Kodolányi János.**

Testes, külsejében is imponáló könyv jelent meg a Sylvester-nyomda kiadásában Kiss Géza kákicsi (Baranya megye) református lelkész tollából, amely a mai magyar élet egyik legégetőbb kérdéshalmazát, az *Ormánságot* tárgyalja, összegyűjtve e kiveszőfélben lévő magyar törzs néprajzi és néptani értékeit.

A könyv címénél azonban meg kell állanunk. «Ormánság» — mondja ez a cím — számomra olyan idegenül hangzik, mintha egy sárközi szöttes, kiállítás bejárata fölé ezt íránk: «Sármánsági kézimunkák.» Mert ha egyesek az «orr» főnévből «Ormánság»-ot csinálnak, mért ne csinálhatnánk a «sár» főnévből «sármány»-t? Kiss Géza műve bevezetőjében ezt mondja: «Könyvem nem tudományos ethnographia csupán.» Tehát *tudományos etnográfianak* szánta. Ha pedig így áll a dolog, szigorúan ragasz-

kodnunk kell a tudományossághoz az egész vonalon, így az Ormánság elnevezésében is. Régóta folyik a vita, vajjon *Ormánság-e* az Ormánság, avagy *Ormányság*? A kérdést az Ormánság javára rég eldöntöttnek vetjük mindaddig, míg meg nem jelent Mészöly Gedeon hosszabb tanulmánya *Az Ormánság szó finnugor eredete* előbb a *Szegedi Füzetek*-ben, majd a *Magyar Nyelv*-ben, 1931-ben. Hogy ezt a látszólag csak nyelvtudományi és fontosnak nem is látszó problémát tömören vázoljuk, idézzük Kiss Géza művéből a következő részt: «Majdnem minden falu határában van egy-egy *urma* (ormó, domb), néha kettő is, tíz is, — a falu rendszerint ilyen *urma* élén vagy *horhóján* (lejtőjén) épült — s ezektől az *urmáktól*, mint egyik legjellegzetesebb vonásától, nyerte nevét is *Ormányság*. Mészöly Gedeon, kinek fejtegetéseivel jelen sorok írója is adott egy kövecskét, fent idézett művében végérvényesen eldönti a szó eredetét: *urmákkal, urmányokkal, ormányokkal* teliszórt terület. Tőszava: a finn-ugor *ur*. «hegyhát, völgyek, mocsarak között». Ez a szó megvan az ormánysági tájnyelv ma már egyetlen kifejezésében: hát-*ur* (disznóhát urja, hosszant kiemelkedő legmagasabb része). De bővült alakja több is él. A már említett *urma*. Szőlőt, kukoricát ormánysági ember *urmára* kapál. Jelentése lényegileg azonos tehát a vogullal és osztjakkal: két barázda között futó dombhát. Nem földombol, de *fölmormol* valamit. S még egy bővített alak: *ormány*. Két jelentésben találtam meg: a régi *talpas-ház* homlokára előreugró zsupptetőrész s a szán orra. Mind a kettő: *ormány*. Tán lappang valahol még abban a jelentésben is, ami az *ormányság* szó eredetének eldöntéséhez szükséges volna itt, de én nem találtam. Mert — Mészöly Gedeon szerint — az ősi *ur* tőből levezetett, földrajzi neveinkben szokásos *-án, -én, -ány, -ény, -ágy, -égy* képzővel alkotott *ormány, ormágy* szó élt és él épen abban a jelentésben, amely az *ormányság* szóra tökéletes magyarázatot ad: *mocsárból kiálló élőföld, sziget*.⁴ Végül így zárja le ezt a kérdést: «Világos tehát, hogy tájjelleg és szómagyarázat találkoznak s a magyarázat észszerű és világos s Mészöly fejtegetései után a török *orman* (erdő) szóhoz kapcsolt erőszakos magyarázatról annál kevésbé lehet szó, mert az *erdő* szó nagyon régi okleveleinkben előfordul már, de — ugyancsak Mészöly megállapítása szerint — sohasem fordul elő *orman* alakban, tehát sohasem élt ennek a népnek az ajkán.» Miután pedig ilyen kategorikusan «végleg elintézettnek» veszi a kérdést Mészölyvel, még megállapítja, hogy Rásonyi Nagy László is téved *Ormán* című tanulmányában, mert egy régi oklevél alapján *Ormán* nevű patakot is képzeli a következő adatok alapján: «1257: possessionem Samud nominatam existentem inter Drawam et Vrman in comitatu de Borona». Még három hasonló adat után megállapítja Kiss Géza, hogy «az oklevélíró helytelen földrajzi ismeretei alapján írhatta el, hogy az Ormányban fekvő Sámod Dráva és Ormány között fekszik» s ez állítólagos tévedésből azt hozza ki, hogy az oklevélíró — tévesen — *Ormány* nevű patakot képzeli, mert hiszen a Dráva-folyóval együtt emlegeti s így más, mint folyó, nem is lehet! Még két oklevéli adat felsorolása után ezt írja: «Marad egyetlen argumentumnak a — *silvam... Ormand vocatam — Ormand* nevű erdőt.» De, természetesen, ezt sem fogadja el «erdő» jelentésben Mészöly érvei alapján. Végezetül

így szól: «Az ormány, ormágy szó megléte és jelentése a magyar nyelvben tehát végleg eldőnti a kérdést.»

Ahány állítás, ahány példa, annyi tévedés. A kérdés egyáltalában nincs «végleg eldőntve», sőt egész sereg olyan kérdést ver fel, amely szorosán az Ormánság rengeteg általános érdekű kérdései közé tartozik. Kiss Géza valóban adott egy kis kövecskét, — mint mondja, — Mészöly Gedeon tanulmányához, sőt többet is, mert az *ormányság-ormánság* itt vázolt módon való tárgyalása egyenesen tőle származik. Az «urmára kapálás» kifejezés nyomán ő építette fel az egész ormányság-elméletet s közölve Mészöly Gedeonnal, Mészöly csak a tudományos mázt adta hozzá. Újabban azután annyira elszaporodott ez az idétlen Ormányság elnevezés, hogy már Móricz Zsigmond is így írja (V. Ö. Pesti Napló: *Az Ormányság kincse a gyermek*, 1938 jan. 9), sőt Kovács Imre már az Ormánysággal sem éri be és «Urmaságot» emleget *A Dunántúl balladája* című cikkében (Korunk Szava, 1938 jan. 1). A fogalmaknak tehát olyan elképesztő zürzavara mutatkozik itt, hogy az már valóságos vígjáték.

Mészöly Gedeon említett cikkében érvként említi, hogy ha az «orman-erdő» szó olyan elevenen élt volna a nép ajkán, *mért csak éppen azt az egy Ormányságot nevezték el Ormányságnak? Mért nem bukkan fel ez az elnevezés az ország más területén is?* És mi okuk lett volna az ormánságiaknak a maguk vidékét *török szóval* elnevezni?

Lássuk mindenekelőtt, hogy Délbaranyának az a vidéke, amelyet *ma* Ormányságnak nevezünk, de amelyet maga a nép *csak a legújabb időkben* nevez így és régi okirataink is kizárólag *Ormánköznek*, meg *Belköznek* neveznek, logikusan és szükségszerűen jutott az «erdő» jelentésű *török* «ormán» szóhoz.

Óvatosan elkerülve azt a felvetődő gondolatot, hogy az Ormányság őslakossága a magyarok foglalása idején a szláv és foltokban élő latin mellett az *avar* lehetett, — ámbár ez a törökfajú és nyelvű nép Nagy Károly hadjárata után nem veszett ki azonnal olyan tökéletesen, hogy a magyarok éppen az erdős, mocsaras vidékeken ne találhattak volna belőlük maradványokat, — nézzük magukat a foglalókat. A helynevek vizsgálata mind Baranya, mind Somogy és Zala a Dráva árteréhez közel eső részein igen érdekes tanulságokkal szolgál. A honfoglaló török törzsnevek közül itt találjuk a *Kara*, vagy *Kér* törzs nevét mindkét változatban. *Villa Kara*, 1138: Knauz. M. Stirg. I. 89. (Megsemmisült, Somogyban). *Karad*, 1229: Árpádkori új okmánytár, VI. 4. 72. (A szótó «kara», a «d» kicsinyítő képző. Ma: Karád.) *Karacha*, 1428: Sopron m. Oklt. II. 119. (Baranya megyében, megsemmisült. A szó töve «kara», a «csa» kicsinyítő képző.) *Kér(i)*. *Jobagiones dui regis de villa Ker*, 1341, Anjoukori okmt. IV. 68. (Ma Kéri puszta.) *Keer*. 1347, Zichy okmt. II. 285. (Ma: Gáloskér.) *Poss. Keer*, 1460, Jeszenák-család llt. (Megsemmisült.) *Thekesker*, 1482: Dl. 18686. (Ma: Varjaskér.) Mindezek Somogyban.

Másik foglaló magyar törzs a *Keszi*, vagy *Kesz*. Ennek a nevét is megtaláljuk itt, mint ahogy az ország más részein is. *Kesu*, *Kezeu*, *Kezew*, *Kewzew*, *Kezw* stb. a pápai tizedlajstromban. (Ma: Keszü, Pécestől dnyu-

gatra, Baranyában.) *Kezy*, 1424: Dl. 12800. (Megsemmisült.) *Kezou*, 1390: Károlyi oklt. I. 439. (Megsemm.)

Harmadik töröknyelvű honfoglaló törzs a *Jenő*. Íme: *Jeneu*, 1280—81: Koller, II. 219, 222. *Jenew*, 1380: Zichy okmt. IV. 131. stb.

Negyedik a *Gyarmat* (Yermatu). *Yormoth*, 1296: Árp. új okmt. III. 591. (Somogyban.) Az országban sok helyen szereplő Gyarmat helynév mellett tehát itt is találunk egyet. (Mint baskir hadnevet, említi az orosz Nazarov és Szokolov is: *Jormate*. Hivatkozik rá Németh Gy. is: *A honfoglaló magyarság kialakulása*.)

A törzsnevekkel végezve, térjünk át néhány érdekes és nevezetes személynévre is. Itt van mindjárt a *Jut*. (V. ö. más vidékeken *Jutas*, *Jutass*, stb.) Ez a név azért érdekes, mert Németh Gyula szellemes fejtegetést kapcsol hozzá (*A honfoglaló magyarság kialakulása*, 286 l.), amikor megállapítja, hogy a *Jut*, *Jutas*, *Jutocsa* török fordítása a magyar Ézelő, Izelő, azaz «nyalánk» jelentésű szónak. Íme *Juth*, 1302: Anjouk. okmt. I. 44. (Somogyban.) *Juth*, 1477: Pécsi kápt. orsz. llt. (Családnév Baranya megyében. Ugyanennek a magyar változata: *Izerew*, *Izereu*, 1352: Koller, III. 112. (Az «Izerő-Ézelő» alakpár r-l hangváltozása egészen szabályszerű.)

Ósi török eredetű személynevünk, kicsinyítőképzővel az «egy», azaz «szent» jelentésű szóból: Egyek. Íme: *Egek*, 1406: Dl. 9198. (Megsemmisült, Somogyban.) *Jutas* (*Jutocsa-Ézelő*) fia volt *Fajsz*. Íme: *Fayz*, 1234—70: Árpád. új okmt. II. 23. (Ma: *Fajsz*, *Sásd* mellett.) — *Solt* (*Szolta-Zsolt*, *Árpád* fia) elsőszülöttje volt *Taksony*. Nevét örzi a *Drávavölgyben*. *Tapsony*. Íme: *Thopson*, 1354: Kismartoni llt. 45. A. 6. — A *Kál-nemzetség* más vidékeken fennmaradt nevét Baranyában is megeljük: *Kal*, 1390: Dl. 7632. (Megsemmisült.)

Baranyát s éppen az Ormánságot és a *Dráva—Duna-sarkot* *Botond* vezér hada szállta meg. De volt itt szállása *Bulcsúnak* (*Bülcű*) is. Íme: *Bulchow*, 1330: Zichy okmt. V. 583. (Ma *Mohácstól dnyug.* *Bulcsó*.) Ennek a névnek a magashangú változatát örzi Somogyban: *Belchow*, 1389, *Körmendi llt.* Alm. III. lad. 3. n. 19. (Megsemmisült.) Ugyancsak Baranyában találjuk a *Doboka-nemzetség* emlékét: *Doboka*, 1328—29: Dl. 7334. (*Mohács* mellett.) *Bors* emlékét örzi *Bors-ülése*, 1383: *Kismart. llt.* 45. A. 9. (Megsemmisült.) *Koppány* birtokai közé tartozott éppen a mai Ormánságban: *Koppán*, *Cappán*, *Capán*: *Pápai tizedlajt.* (Megsemmisült, *Harkány* mellett volt.)

Ugyancsak megtaláljuk a tipikusan töröknevű *Bogád* (*Bogu* a *tő*, «d» kicsinyítőképző, magyarul: «bika») nemzetségfő nevét is. *Bogad*, 1424—5: Dl. 11607, *Bogod*, 1506: Dl. 21533. stb. (Ma: *Püsködbogát*, *Pécs* mellett.) Más: *Bagat*, 1229: Árp. új okmt. VI. 469. *Bugat*, 1336: *Pannonhalmi főapáts. házi llt.* V. B. (Ma: *Alsó- és Felső-Bogátpuszta*, Somogyban.) Ugyanennek a névnek magyar változata Baranyában: *Byka*, 1397: Dl. 8214. (V. ö.: *Bikács-család* Somogyban.) Hogy az állatnevek a török (turk) népeknél mindennaposak voltak s hogy a magyarban is általánosan el voltak terjedve, azt nem kell bizonyítanunk. Íme: *Kos vára* Baranyában, 1228: *Hazai okmt.* VIII. 24, stb. (Ma: *Koska*.)

A «bika» jelentésű török nevek mellett íme az «ökör» jelentésű nevek úgy turk, mint magyar változatban. *Okur*, 1183: Árpk. új okmt. VI. 148. stb. (Ma: Okor. Az r-z változás szabályszerű.) *Ökör(d)j Vkurd*, 1324: Körmendi llt. Alm. III. lad. 5. n. 52. *Wkurd* és *Wkord*, 1453: Zichy okmt. 2. 11. 110. (Ma: Szigetvár táján, Baranyában.)

De térjünk át a madarakra! Még pedig mind török (turk), mind magyar változatban, íme: *Kerchene*, 1468: Körm. llt. Alm. V. fasc. 5. n. 74. (Ma: Körcsönye puszta. Eredeti alakjában az «e» tővégi hangzó, mely megmaradt a mai alakban is. Jelentése: «kerecsen», azaz «vadászsólyom». Ez a szállás éppen az Ormánságban, Sellye mellett volt.) Ebbe a csoportba tartozik a somogyi Bösö falu is. *Bese*, 1275: Dl. 927. (Ma: Büsü, eredeti jelentése: «sas».) Az Ormánság határán leljük Turonyt, eredeti alakjában: *Turul*, 1237: Árpk. új okmt. VII. 47. stb. (Ma: Siklós mellett, Turony.)

Ugyancsak tipikus török (turk) elnevezés a következő: *Boz*, *Booz*, 1493: Pécsi kápt. orsz. llt. *Boza*, 1454: br. Révay-csal. llt. (Jelentése: «bor».) A z-r hangváltozás szabályszerű.)

Igen érdekes helynevet találunk Baranyában, mert megvan a magyar hangzású változata Somogyban is. Viszont a baranyai változat igen régi türk alakot őrzött meg. Íme: *Köke*, *Koke*, *Kuke* (olv.: küke.) Pápai tizedlastr. (Ma: Kökény, Pécs mell. Az «e» tővégi hangzó, a szó jelentése «kék». Ebben az utóbbi változatban találjuk Somogyban: *Keeki*, 1398. Múzeumi lltár. Ez a falu megsemmisült.) Magyar kicsinyítőképzővel ellátott török (turk) helynév Baranyában: *Karán*. *Villa subulcorum de Karan*, 1234—70: Árpk. új okmt. II. 25. (A szó töve: «karám», más változatban: «korum». Megsemmisült) Érdekes, — óvatosan érintve: talán bolgár (avar?) — szóalakot őrzött meg a baranyai, mai nevéen szláv kicsinyítőképzővel *Karasica* patak. *Karassó*: Feketevíz. (V. ö. az Ormánságban: Feketevíz és a Körös régi nevét: Karassó, ma Fekete Körös.) A szó töve: «kara», azaz: «fekete», a «su»: «víz». Ugyancsak tipikus török helynév Baranyában: *Csokma*. *Thokma*, 1294: Árpk. új okmt. X. 163. (Siklós mellett nyug., tehát az Ormánságban.)

Az Ormánságban találjuk a *Harkány* elnevezésű falvakat. (Lásd: Tárkány, Párkány stb.) Eredeti jelentése: «tarkhan», méltóságnév, a baskiroknál ma is «tarhan», azaz «nemes». (Ma: Harkányfürdő, Harkányfalva és a szláv helynév és kicsinyítőképzős Hrkanovci.)

Tipikus török helynév még Baranyában: *Kadusafolua*, 1375: Fejér, IX. 6. 192. (Ma: Kacsota, Pécestől nyug.)

Az Ormánságot Botond vezérlete alatt a Kán-nemzetség szállta meg. E tipikusan török (turk) elnevezésű nemzetség igen nagy szerepet játszott nemcsak Baranyában, hanem az országos politikában is. Megtaláljuk a Kán-nembélieket például IV. Béla kormányában. Szállása volt e nemzetségnek a mai Csány (Kis- és Nagycsány), az Ormánság kellős közepén.

De elérkeztünk ahhoz a ponthoz, amikor talán egy lépéssel távolabbi következtetéseket is megkockáztathatunk. Mint tudjuk (Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása, 183 l.) a Kubán-vidéki onogurok emlékét a «szavardi», szavárd, «szabir» név tartotta fenn. Konstantinos Porphyro-

gennetos a *De administrando imperio* 38. fejezetében elmondja, hogy a turkok, a bessenyőktől megveretve, két részre szakadtak, egyik részük Nyugatra vonult, a másik pedig Keletre s ezt az utóbbi csoportot nevezik «a turkok régi nevén» sabardoknak (*sabardoi*), azaz: *szavárdoknak*, *szabiroknak*. A szabirokról Priskos is megemlékezik. A Kaukázus tövén telepedtek le. Emléküket számos helynév őrzi azokon a vidékeken, *mindezideig azonban nem tudott róla senki, hogy itt, Magyarországon s éppen a déli részeken, Zala, Somogy déli és Baranya dunamenti vidékein őrizte meg néhány falu a nevüket*. Íme, az adatok: *Zabar*, 1410: *DI.* 9652. stb. (Meggemisült, Somogy déli részén.) *Sabaar*, villa *Zabaar*, 1335-től (Zala m.) *Zabar* (és számunkra ez a legfontosabb az Ormánység szempontjából), 1389: *Zichy okmt.* IV. 381. *Sabar*, 1478: *DI.* 18058. (Ma: Szabar, Mohácstól északnyu.-ra.)

Világos török (turk) elnevezések még ezek: *Chaba*, 1222: *Fejér*, VI. 1. 210. *Choba*, 1282: *Hazai okmt.* v. 66. (Ma: puszta Somogyban.) Baranyában találjuk: *Choboka*, 1478: *DI.* 26015. (Ma puszta Mecska mellett. A «ka» kicsinyítőképző.) Ide tartozik még: *Villa Chabagatha*, 1296: *DI.* 1448 stb. (Ma: Csibagát puszta. Az o-i hangváltozásra: v. ö.: barozda-barizda, káposzta-kapiszta, kaponya-kapinya, lapos-lapis stb.)

Ezekután áttérhetünk az ugyancsak török (turk) «kazár»-féle elnevezésekre. Ezekből igen sok van az országban, bennünket itt Baranya érdekel, mert így logikussá tehetjük a török elnevezéseket. *Kozar*, 1383: *Zichy okmt.* IV. 255—267 stb. *Kazar*, 1387: *Zichy okmt.* IV. 328. (Ma: Kis- és Nagy-Kozár, Pécstől délkel, és kel.) Ugyancsak: *Kozár*, (ma Ráczkozár.) (Idetartozik a sűrűn szereplő *Kozári*-család is.) A délsomogyi Tát, — ma Tátom puszta — neve: *Thathum*, *Thathon* 1275-től talán a besenyő Tát törzsnév emléke, de ugyanezt a nevet megtaláljuk a kúnoknál is. Ugyancsak Somogy déli vidékén, a mai Tomi puszta régi neve: *Thomay*, 1410: *Haz. okmt.* III. 272, mely a Tomaj-nemzetséghez látszik tartozni, sokat mond, hogy a Tomaj-nemzetséget a középkorban, mint *besenyő* nemzetséget tartották számon és *Tonuz-abától*, — elferdítve: *Tonuzóba* — származtatták, aki a mai Sárrét vidékén, a Tiszántúl uralkodott. *Tonuz* aba neve magyar fordításban: *disznó apát* jelent, megfelel tehát az állatnevekből alkotott személy-, vagy nemzetségneveknek. (Itt vaddisznót kell értenünk.) A *Tomaj*-név lehet a *Tonuz* elferdítése, bár nem valószínű, ha tudjuk, hogy «tomar» a baskir nyelvben «zsombékot» jelent. Baranyában és éppen az Ormánységben, efféle besenyő — vagy kún — elnevezést találunk: *Budmer*, 1324: *Kismart. llt.* 32. A. 14. stb. (Siklós mellett feküdt, keletre.) Itt van továbbá a somogyi Besenyw-nek megfelelő *Olbescen*, *Olbechen*, 1338: *Anjouk. okmt.* III. 456. (Ma Besence, Besenci, község az Ormánység közepén, Vajszló mellett.) *Rendkívüli érdekességű azonban az ugyancsak az Ormánységben, Siklós mellett feküdt Bisse neve*. *Byse*, a Pápai tizedlastromban, *Byssch*, 1542. évi adólastr. 38. la. Meg kell ugyanis jegyeznünk, hogy «*Bisej*» *Nazarov* felsorolásában a baskir *Jusergan*-nemzetség egyik hadának a neve.

Íme, egész sor szállásnév, törzs, nemzetség és családnév mutatja, hogy Délbaranyában — s a vele fölrajzilag összetartozó Délsomogy és Délzala

vidékein — *nagyon is logikus, sőt egyenesen szükségszerű a török (turk) elnevezések rendszere.* Néhány fennmaradt türk szó olyan régi alakot mutat, hogy *óvatosan meg lehet kockáztatni itt-ott megmaradt avar törzsek vagy csak nemzetségek, esetleg éppen csupán hadak fennmaradását és a fogláló magyarságba történt beolvadását.* Más elnevezések a magyarságnak nyilvánvalóan *törökös törzseire* mutatnak s olyan fogláló nemzetségekre és hadakra, amelyek élén vagy *török* — kazár, besenyő, kún — vagy *kétnyelvű* vezér állott. Ami pedig az eddig seholsem említett *Szabar, Szabár* elnevezést illeti, azzal olyan problémája vetődik fel Baranya és Somogy településtörténetének, amelyhez egyelőre nem is nyúlhatunk. Fel-tétlenül megvizsgálandónak tartom az ormánsági nyelvjárást *hangtani* szempontból is.

(Folytatjuk.)

NÉHÁNY TÁJSZAVUNK TÖRTÉNETÉHEZ.

Írta: **Beke Ödön**

1. *Súdul, súdit.* Kiss Géza Ormányság c. könyvében *suddét* ‚kanyarít‘; pl.: *Én nem tudom jó megsuddétani* ‚kanyarítani a játéksígit az asztali tekepályán‘; *suddü* ‚kanyarodik‘; pl. *Nagyfő suddüt má a nap.* Ugyancsak az Ormányságból közölték: Ilyenkor, mikor a nap *súdul*, hidegebb van, mint hajnalkó (azaz, mikor kezd a ködből kibontakozni, Nyr 30:151). Kiskunhalason *fölsúdul* ‚fölnő‘, felcseperedik (a gyerek, suhanc), magasra emelkedik (a nap)‘ pl. *Ugyan fösúdult ez a gyereék! Fösúdult már a nap. Már jól fösúdult a nap* (MTsz). Nyilvánvaló, hogy a *suhog, suhan* családjába tartozó szó, amelyben a *h* kiesett, s az ige egyszótagúvá vonódott össze; vö. *megsudit* 1. ‚megsuhint‘ (Háromszék m.); 2. ‚megüt, megsujt‘ (Székelyföld); 3. ‚megrándít, megrúg (a fejsze v. bot az ütő kezét, mikor nem talál)‘ (Udvarhely m.) MTsz.; *lesuhatt* (a nap) ‚lement‘ (Zilah vid. Nyr 28:60); *tesuhad* (a nap) ‚lemeget‘ (Szabó István, Koltó szatmármegyei falu nyelvjárása 56); *már a nap is suhant lefelé s még sem köt fel* (Alsófehér m. monográfiája I. 630).

2. *Újabb népnyelvi adatok a lép szóhoz.* Említettem, hogy népnyelvi kutatásaink hiányossága miatt még oly fontos szónak sem tudjuk elterjedését, mint a *láp*. Részben levelezés útján újabban a következő adatokat szereztem. A beregmegyei Szernyén Balog Sándor tanító úr szíves közlése szerint a *láp*os ingoványos, vizes terület. Ha a láposról leapad a víz, a meder felszínén egy növényzetből miből keletkező réteg marad s ezt hívják *láp*nak. Bár a nép néha összecseréli e két fogalmat, a kettő mégis merőben más. A *láp*ra pl. azt mondja egy öreg magyar, hogy *hüppög*, mikor rajta járnak. Ha azonban még vizenyős a *láp*, tehát nem száradt ki teljesen, akkor *szortyog*. A *láp*os tehát maga a vizenyős, zombékos terület, míg a *láp* a vizenyős területen, a *láp*oson a növényzetből képződő réteg. A *láp* csak akkor bírja meg az embert, ha alóla teljesen kiapadt a víz, de ilyenkor is erősen hajlong az ember alatt. A *láp*ot képező réteg elég szilárdan összeáll. Mármost az alóla kiapadt víz helyébe levegő kerül, s ha ilyen állapotban ember lép rá, úgy érzi magát,

mintha alatta minden lépésénél hangot adna a lép. Erre mondják, hogy *hüppög*. Viszont, ha a víz még nem apadt ki teljesen, de már olyan sekély, hogy a lápra rá mernek menni, ilyenkor *szortyog* a lép.

Érdekes adatokat közölt Moenich Károly Székesfehérvár városa levéltárából a *láp*ra vonatkozólag, az *ült lép* összetételben: A Gödén tojás nevezetű és környülötte lévő apró Kinderekben és *ült lápokban* varsáikat tartották, horgaikkal pedig halásztak (1768, MNy 6:374; *kinder* 1. 'örvény, feneketlen mélység a Balatonban' 1839; 2. 'lápközi víz' Veszprém MTsz.); és azon esztendőben kezdették legelsőben is törögetni a most mondott *ült lápnak* Pentele felől való mellékét; az előt pedig oly vak és sűrű Nádos volt az *ült lápon* innénd is a Sárréten, hogy abban járni is alig lehetett (1768, MNy 6:461).¹

Ez a kifejezés a szabolicsmegyei Rétközben is használatos volt, s az ibrányi úrbéri per során *elült lápok*-nak nevezték őket. Száraz időjárás esetén ugyanis a lápok a vízzel együtt leszálltak, s ilyenkor a belőlük lenyúló gyökerek a földhöz is köthettek. Ha a lápot egy helyben tartó, tófenékről nőtt növényeket a vihar elszagatta, s a szelek a lápot a vizek tetején más helyre, más határba hajtották, azt *bolygó lép*-nak nevezték. Kéken a víz kevesbedésével egészen eltűnt lápok helyeit tovább is *lápok*-nak nevezték. Az ilyen helyeken vizes időben található iszapos mélységeket *lápukutaknak* mondták (Nyárády Mihály, Ethnog. 49:159. jegyz.).

A csongrádmegyei Szentesen Nyiri Antal tanár úr szíves értesítése szerint a *láp* 'fenyőfából készült tutaj'. A *lápon* szalmát, sót, ölfát hoztak a Tiszán Máramarosból, Erdélyből pedig télialmát, melyet *laposalmának* hívtak. A békésmegyei Szeghalmon Fehér Gyula szíves közlése szerint a lép szintén tutaj. Itt van *deszkaláp* és *nádláp* is. A Sárréten hajóról vagy *láp*ról vágják a nádat nádvágóval. Az egyik ember egy hosszú *láp*ozó rúddal tolta előre a hajót. Ha a jég felolvadt, a nádat *nádlápon* szállították el, amely összekötözött és egymásra rakott nádkévékből állt. (L. a szeghalmi ref. Péter András gimn. értesítőjét, 1935—36, 137—146. l.)

A békésmegyei Endrőd-Kondorostanyán a *láp* 'álló tutaj' volt. Fülöp Imre szíves közlése szerint ez 5—6 m hosszú, 20—25 cm széles, 10—15 cm vastag, 6—8 szál fenyőgerendából összerótt faalkotmány volt, amely a Körözsön, a szabályozás előtt, vízmerítésre, ruha- és fonálmosságra szolgált és a Körözsre vezető minden forgalmasabb ucca végén volt egy-egy. A *lápok* a hozzá közellakókról voltak elnevezve. Így volt a *Hanyec lépja*, a *Forgács lépja*, a *Hatház utcai lép*, stb. Ezek a *lápok* még kbl. 1910-ig, míg el nem korhadtak egészen, megvoltak a Holt-Körözsön. Azóta a Holt-Körözsnek ez a község alatti kanyarulata egészen kiszáradt és már csak az idősebbek emlékeznek rá. Az 1900-as évek elején, kbl. 1914-ig még a folyó Körözsön volt — a hatóság által is gondozott lépcsővel és karvassal is ellátott — *láp*. Ugyanis a régi öregek nem szerették az ártézi vizet és a Körözsről ittak. Újabban már négy ártézi kút látja el ivóvízzel a lakosságot és így a hatóság már nem tart fenn *láp*ot. A Körözs-

¹ Erre az adatra Bátky Zsigmond főigazgató úr volt szíves figyelmemet felhívni.

víz használatát azért tiltották és nehezítették meg, mert a komádi kendergyár szennyos vizével megfertőzte a Körözs vizét.

Herman Ottó A magyar halászat könyvében szól a *lábó-horog* (Csongrád m., Tápé), népetimológiával *lábos-horog* nevű horogfajtáról, amely kobakhoz kötött, tehát úszó, vagy inkább lebegő horog. Hasonló elven alapuló horgot ír le Szabó Kálmán *lápós-horog* néven (Ethn. Ért. 29:385, képe 380. l. 61/c ábra). «A *lápós-horoghoz* igen nagyszemű horgot használnak, s az inára 3—4 parát vagy kabakot kötnek. Ily módon a horogszemek mindig a víz felső részében lógnak, lebegnek. A *lápós-horog* inának végén hosszú ereszt, ú. n. tökereszt hagynak, amelynek végére kötik a végkövet vagy anyakövet. Ezen ereszték a víz mélységének megfelelő hosszúságú. A horog, mint a *láp*, úszik a víz színén, természetesen nevét onnan nyerte. Leginkább a folyó Tiszán használják, csikkal vagy keszeggel étetözik a nagy ragadozó halak, harcsa, süllő fogására.» Szabó Kálmán múzeumigazgató úr szíves levélbeli közlése szerint a *lápós-horog* nevet Tiszaugon, Inokán, Ókécskén, Tiszaújfalun és Alpáron használják; kétségtelen, hogy a *láp* ,tutaj, talp' jelentésével van itt dolgunk, s tudjuk, hogy a *lábbó*, *lábó* is használatos ebben a jelentésben.

3. *Fenyőaljagomba*. A MTsz. Zala és Vas megyéből több adatot közöl erre a gombanévre, de tudományos meghatározását nem adja. Most a zalamegyei Bánokszentgyörgyről és Bucsutáról kaptam erre a gombanévre adatokat, s Niedermann Árpád hercegi erdőmester úr szíves volt értesíteni, hogy ennek a gombának másik neve *rizikegomba*. A Révay-lexikon szerint a *rizikegomba*, *fenyőgomba*, *fenyőaljagomba*, *tővisaljagomba* tudományos neve *Lactuaria deliciosa*. Latin nevét onnan kapta, mert a megsérült helyen élénk téglavörös v. sáfrányszínű tejet bocsát, mely idővel megzöldül. Többnyire fenyveseinkben terem, mint magyar neve mutatja, júniustól késő őszig. Kálmán Béla a felsőőrvidéki Óriszigeten szintén följegyezte *fenyüalla* alakban ugyanezen tudományos névvel (MNY 33:346). Ugyanitt a *tejezsgomba* a *Lactuaria volema*.

4. *Szijókés*, *szijószék*, *szijópad*, *szijács*. A *szijókés* ,kétnyelű vonókés (húsoló, faragó, simító szerszám)', s a következő alakváltozatokban fordul elő: *szívó-kés* Tsz (hely nélkül), *szívó-kés* (Vas, Baranya m. Kassai 4:444), *szijó-kés* (Somogy m. Szökedencs MTsz., Barany m. Ormányság, Kiss G. 328), *szijó-kés* (Somogykéthely MTsz., Vas, Baranya m. Kassai 4:444), *szijó-kés* (Vas m. MNY 9:284), *szijó-kés* (Cegléd), *szió-kés* (Baranya m.), *szíu-kés* (Pápa), *szíu-kés* (Vas m. Hodos), *sziló-kés* (Csallóköz, Dunaszerdahely) MTsz. A NySz nem közöl rá adatokat, pedig az OklSz.-ban már elég régi adatok vannak: *Zywo kees* 1558, *zyvo kes* 1566, *Zyo kes* 1558, *zyo kes* 1572. — A *szijószék* ,faragószék, vonószék'. *Szivoszék* alakban a régi Tsz közli hely nélkül; változatai: *szijó-szék* (Somogy m. MTsz. Ormányság, Kiss G. 328, *szíó-szék* uo. MTsz.). — A *szijópad* ,faragópad, amelyen a vonókéssel dolgoznak'; csak *sziló-pad* alakban jegyezték föl Csallóközben, Dunaszerdahelyen (MTsz). Nyilvánvaló, hogy ez összetételek első tagja egy *szív* ige melléknévi igeneve. Kiss Géza az Ormányságból közli is ezt az igét *szí* alakban: fát kétnyelű *szijókéssel* (mint gyaluval) símára *szí* (farag, gyalul); a [*szijószékbe* v. *bakszékbe*] bele-

szorított fát *szijókéssel szijják*, faragják finomra; származéka: *szijókányi* ‚vonókéssel farag’ (Somogy m. Szökedencs MTsz). Kardos Albert Göcsejben is följegyezte a *szijjok* igét ‚vágok, reszelek’ jelentéssel, pl. *tököt szijjok* ‚tököt reszelek káposztának’ (Nyr 13:95; a MTsz-ban nem találok ezt a fontos adatot).

A szó eredetével Budenz foglalkozott csupán, aki a *szilánk*, *szilak* családjába vonta (MUSz 297). Úgy látszik, nyelvészeink ezt a magyarázatot kételkedés nélkül elfogadták, mert senki sem próbálkozott meg más magyarázattal. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a *szivókés* másik neve *vonókés* (Csallóköz, Komárom m., Rábaköz, Vas m., Baranya m., Csúza, Abaúj m., Tokaj, Bereg m., Székelyföld), a *szívószerk* *vonószerk* (Balaton mell., Vas m., Baranya m. Csúza, Tokaj, Abaúj, Zemplén, Bereg, Ung m.) MTsz., akkor más magyarázatot is találunk. A NySz a *vonókést* csak Comeniusból idézi, az OklSz azonban már 1535, 1545-ből idéz adatokat. A *vonószerke* a NySz-ban egyáltalán nincs adat, az OklSz ellenben két adatot is közöl 1588 és 1597-ből. Az kétségtelen, hogy a *szivókés* stb. előtagja az idézett ormánysági *szí* ige származéka, az a kérdés már most, mi volt ennek az igenek az eredeti jelentése. Kiss Géza a *szí* igenek a következő jelentését közli még az Ormányságból: ‚tésztát sodor’; pl. *szijom* eszt a kis tésztámat; *szíjja* a tésztát; *szijódészka* ‚gyúrótábla’; *szijófa* ‚sodrófa’. A MTsz is közli ugyancsak az Ormányságból: *tésztát sziv* ‚nyujt’, *elszivni* ‚elnyujt (tésztát)’.² Ez a jelentés azonban a *sziv* ige ‚húz’ jelentéséből fejlődött: *szijja el kee avva ja kapáva a földet innét* (Baranya m. Ormányság); *szijja el kie avve a kapáve a földet*: huzza le a legfelső réteget (Zala m. Hetés); *a kerjó mellé szitta magát, mikor óra jártam* (Dráva mell. Kópács); *kormányt vet, szij* (evezési mesterszó) MTsz.³ Ebből a jelentésből fejlődött ‚vékonyan fölkapál, gyeptől megtisztogat’ (Ormányság) jelentése; pl. *földet szinyi* (Vas m. Órség); *elszivni* ua. (Ormányság) MTsz., *főszini a földet* ‚lapáttal a gyöptől tisztára gyalulni’, pl. *szijja kê fő ott még a földet!* (Kiss G. Ormányság 328). Tehát *szivókés* tkp. a. m. ‚húzó-kés, vonókés’.

Ugyancsak a *sziv* ige származéka a *szivács* (Rábaköz, Bősárkány, Vas m.), *szíács* (Vas m., Göcsej, Balaton mell.), *szíács* (Baranya m.), *szijács* (Zala m. Alsólendva, Nagykanizsa, Somogy m.), *szilács* (Borsod m. Sajószentpéter, Gömör m.) ‚gyaluforgács, vonókéssel csinált forgács; szakajtó- v. méhköpükötésre való vesszőhasítvány (rendesen fűzfavesszőből, amelyet két v. három felé hasítanak, s aztán az egyes ágakat oly vékonyra faragják, hogy kötésre alkalmassá válnak)’ MTsz. A szó képzője azonos a *forgács* képzőjével.

A *szilánk*, *szilak*, *szilat* nézetem szerint külön eredetű, bár az utóbbinak *szivat*, *sziat*, *szijat* változatai is vannak, de ezek valószínűleg a tárgyalt szócsoport hatása alatt keletkeztek.

5. *Lábbó*, *lábbog*, *lábbad*, *lábbol*. Egy régebbi közlemény szerint

² Vö. Nyújtófa, mellyel tésztát nyújtanak a tésztaművesek: Magida dulciaria, Spira pistorum PP.

³ Vö. a *szíj* ige ‚vonz’ jelentését a szamosháti nyelvjárásban: Nész csak ezt a mágnescélt, hogy magáhosz szijja a vasat (Csüry).

a szabolcsmegyei Tiszadobon *lábó* ‚a szál v. tutajnak egy szakasza’ (Nyr 20:336. MTsz). Most Balog Sándor szernyei (Bereg megye) tanító úr megírta nekem, hogy náluk a *lábbó* ‚a tutaj összeállításához összekötözött néhány darab szálfá, amikor már a vízen van’. A szálfákat lóval, ökörrrel a partra vontatják, s egyenként a vízre dobják. A víz nem mindenütt alkalmas a tutaj, vagy mint ott mondják, *szájj* (<szál) összeállítására, azért 2—3 darabot ideiglenesen összefűznek, s ezt nevezik *lábbó*-nak. A *lábbót* a vízen a tutaj összeállítására alkalmas helyre tolják, amint ott mondják. *lábbasztják*. Ezt kétféleképpen végzik. Vagy rááll egy ember a *lábbóra*, s egy hosszú rúddal, mely a víz fenekét éri, tolja maga alatt a *lábbót*, vagy a parton menve egy vashoroggal ellátott (esetleg lehet természetes fahorog) hosszú vékony rúddal húzzák a *lábbót*. A tutaj összeállítására alkalmas helyen összegyűjtik a *lábbókat*, s összefűzik tutajjává.

Lábbó Szernyén ‚a vízen keresztülfektetett palló’ is. A *lábbó* 2—3, néha csak egy ácsolatlan rúdból áll, úgyhogy a végük a partot éri. Ez egyébként nem bírná meg az embert, de mivel a vízen fekszik, s az is fenntartja, botra támaszkodva át lehet menni rajta. Ez a *lábbó* az átkelésnél mozog a vízen, s ezt a mozgást úgy fejezi ki a nép, hogy *lábbog*. Azt is mondják: *libog*. *Lábbog* a szálfá a vízen, midőn annyira alámerül, hogy alig látszik ki, s helyét változtatja. A kenderkéve is *lábbog* a vízen, mikor áztatják, s annyira átnedvesedett, hogy a vízbe merül. Először földet raknak rá, s így a víz alá *lábbasztják*. Mikor kiázott, *kötik*, vagyis leszedik róla a «sárnak válott» (sárrá vált) földet, s ezáltal a víz színére *lábbad*. *Lábbasztják*, ha a víz alól a víz színére emelik. Akkor megmossák a sártól, s a kévét egyik asszony a kissé odább, a fel nem zavart vízben álló másik asszonynak *lábbasztja*, azaz tolja a vízen, aki megöblíti, s a partra *lábbasztja*. Mielőtt a kendert áztatják, az egyik asszony *lábbol* a vízben, *átlábbolja* a vizet, hogy mélységét megállapítsa: «No itt nem mийj, ide áztassunk!» mondja.

A MTsz szerint a szatmármegyei Ecseden *lábó* ‚embert megbíró, járható zombék a lápon’. Mármost az az érdekes, hogy a szó hasonló jelentésben megvan a szlavóniai magyarságnál is Garay Ákos följegyzése szerint: «A lápnak olyan helyét, amelyen megállni lehet, *lábu*, *laóbu*-nak hívják, hol a *szityó*, *náód*, *gyékény* gyökerei ahogy *öszefórnak*.» *Lefakadni a laóbuba*: leszakadni a lábba (Népr. Múz. Ért. 1911:245).⁴

6. *Disznókötség*. Nyiri József Az én népem c. regényében írja: egy kicsi disznókötséget hozott (249). Ezt a tájszót a MTsz is közli: *disznóköccség* (Székelyföld), *disznyó-köccség* (Háromszék m.) ‚disznó-aprólék’. A Székelyföldön a második tag magában is ‚kenyér v. puliszka mellé való eledel (hús, szalonna, túró, sajt stb.)’ MTsz. Az alapszóul szolgáló *költ* ige nyilván azt jelenti ‚elkölt, elfogyaszt’, s ez a jelentés a Mátra vidékén használatos, pl. *Amiveő jaz uristen megádtá az eő tárházát, magukval akarja keőtenyi* (MTsz). A *kötség* eredetileg eledelt, ennivalót jelentett, pl. viaticum — *Vti kötség eledel* (Calepinus). Victus: *Étel, ital, Kötség*.

⁴ Erre az adatra Bátky Zsigmond főigazgató úr volt szíves figyelemztetni.

Lex cibaria: *Költésről való törvény*. Cibarium vinum: *Költő bor, Tsapon való bor* (PP).

7. *Feterész*. A szolnokdobokamegyei Domokoson *feterész* ,váj (a tyúk), locsól (a ruca)'; pl. a zördeg vigye el a tyúkját, mennyit *feterész*; a rucafijuk a tóba *feterésznek* (Nyr 11:93). Az értelmezés azonban maga is tájszó, tehát ezeket is meg kell fejteni. A tolnamegyei Simontornyán mondják a tyúkról hogy *váj* (Nyr 5:230), s ez a MTsz szerint a. m. ,a porban fürdik'. A récére itt azt mondják, hogy *viribül*. A MTsz szerint *viribél*, *viribül* a. m. 1. ,lubickol, locsolódik (a vízben)' (Dunántúl, Balaton mell.); 2. ,bugyborékol, bugyogtatja a csőrével a vizet (a réce, mikor eledelt keres)' (Dunántúl, Kemenesalja). Valószínűnek tartom, hogy a *viribül* és a *feterész* jelentése itt ,lubickol, locsolódik' (vö. a domokosi ,locsól' értelmezést). A *feterész* szóval kétségkívül azonos az ormánysági *kifőtör*, amely Kiss Géza értelmezése szerint a. m. ,kikapar, de benne van az is, hogy a kaparásba bele is ül, ott fetreng, kotorja szárnyaival is'; pl. *kifőttri ám a palántomat*. Kodolányi Szép Zsuzska című, ormánysági tárgyú regényében előforduló *főtörget* ige szintén idetartozik: A kis csirkék kedvesen *főtörgettek* a napon (77). Mindezek a tájszók nyilván a *fertő*, *fetreng* szók családjába tartoznak.

8. *Pecera*. Kiss Géza az Ormányságból közli ezt a tájszót. Négy vas-tag ágason nyugvó, náddal rekesztett, zsuppfődeles viskó polyvának, töreknek. Néha oldalnak és tetőnek magát a szalmakazlat rakják rá. Sósvertikén a pálinkafőzőház is *pecera*. Pálinkafőző kunyhó jelentésben Szlavóniában is megvan a szó, Szarvas és Balassa jegyezték föl *pecerà* alakban, de Szarvas szerint *pecéráj*, Balassa szerint *pecēráj* változata is van. Véleményem szerint a szó német eredetű, s nem más, mint a *Spezerei*, s ez valószínűleg elvonás a *Spezereiwarenhandlung*-ból. Hangtörténeti szempontból azért fontos ez a szó, mert végre van egy biztos adatunk arra, hogy a német *-ei* képzőnek a magyarban *-a* szóvég felelhet meg, s ez kétségtelenné teszi a magyar *portya* szónak a német *Partei*-ből való átvételét (vö. Nyr 66:116). Van egy magyar szó is, amelynek szóvégi *-j*-je elveszett, s ez a *taraj*, *taréj*, *taré*, amelynek Gvadányinál *tara* változata van: *ingének tarája*, *a sarkantyú tarát* (NySz). Növénynevekben szintén van *tara*, *tora* változata: Anagallis. *tik tará* (Anagallis arvensis). Ornithogalum luteum. *tik tara* (Gagea pusilla) Clusius-Beythe 1583; *kokastara* ,vörös fürtű kerti paraj' (= Celosia cristata) (Sopron m. Nyr 10:332); *kakastaraj* (Zemplén m. Deregyő 13:191); *kokastorafa* ,ecetfa' (= Rhus typhina) (Vas m. 10:332, *kokastarafa* (Vas m. Körmend 27:96, Zala m. Bocfölde, Csatár Bödei János szíves közlése), *kokastaréja* (Szepezd Nyr 17:191), *kakastaréj* ,az Acer campestre hátragörbülő zászlós termése, de maga a fa is' (Balaton mell. Nyr 30:529, Földr. Közl. 22:65, 67); vö. *kokasfa* ,juhar, bükk' (Zala m. Ethn. Ért. 26:89).

9. *Négylőszekér*. A Székelyföldön a *negylőszekér*, *kétlőszekér*, *egylőszekér* a. m. négylovas szekér, stb., *hatlőhintó* a. m. hatlovas hintó. Simonyi (Nyr 4:489, A jelzők mondattana 44) ezeket az olyan jelzős szerkezetek közt tárgyalja, amelyekben a jelző maga is jelzős főnév, pl. *félkékalmár*, *félkékasza*, *félkékosár*, *félággyeplő*, *kétkézháló*, *kétkézrúd*, *kétkézvonó*,

stb. Ezek azonban mégis különböznek tőlük, mert a *lószerék* 'lovasszerék' jelentésben egyedül is használatos, pl. Nyíró József székely író Isten igájában c. regényében: Éppen a *lószereket* készítettem elő (II. 113). A kapu nyílik és négy *lószerék* állít be az udvarunkra (I. 19; itt nem négylovas szerékerről van szó, hanem négy lovasszerékerről). A MTsz is idézi Szilágysomlyóról, Kolozsvárról és Marosvásárhelyről. Kétségtelen, a főnévi jelzőnek egy ősrégi használatával állunk szemben, amikor a főnév képző nélkül is lehetett jelző.

10. *Forogvány*. Egy régi székelyföldi tájszógyűjteményben szerepel ez a szó kőgomb jelentéssel (Nyr 5:377), a följegyzés helyének pontosabb megjelölése nélkül. Az adatot a MTsz is közli, sajnos, csak magában, s azt kérdezi, nem kőgomb-e a jelentése. Úgy látszik, arra gondol, hogy a szó a *forog* ige származéka. Nem lehetetlen azonban, hogy a szó nem is a *forog*, hanem a *farag* igéből van képezve. Ennek ugyan csak egy o-s alakját közli a NySz. Csuziból: *foragtaknak*; azonban gondoljunk a *farag* másik származékára, a *foragács*-ra, amelyre viszont a NySz csak MA-ból tud *faragács* alakot fölmutatni.

MAGYARÁZATOK.

Újabb adatok a szóutánzó névadáshoz. Ezt a kérdést úgy látszik nem tanulmányozták eléggé kimerítően. Legalább is erre mutat az a tény, hogy a szóutánzó névadásra nyelvünkben alig akadt egy pár példa, habár alapos utánjárással bizonyára több is kerülne. Ezt olvastam ki Kallós Ede tanulmányából (Nyr. 64:7), amelyben körvonalazza a jelenséget és a régebbi eredmények felemlítésén kívül saját újabb adataival is bővíti a példákat. Nyelvünkben a következő ilyen természetű elnevezések ismeretesek: *csues*, *digó*, *nuscsu* (helyesebben: *nusti*, *-k*), továbbá *vígéc*, *handlé*. Sajnos, nehezen lehet a magyar nyelv szókincsén belül ilyen szóutánzásra bukkanni. Pedig, ha ragadványneveinkre vetünk egy pillantást, meggyőződhetünk, hogy sok értékes adattal szolgálhatnak tanulmányunkhoz. Csík-szentmihályon egy embert *Tatas*-nak hívnak, mert a 'kakas' szót gyakran használja és hibásan ejti. A kalotaszegi műkedvelő színészek színlapján két egyforma név egyike után odaírták: N. N. *Háthát*. Bizonyára az illető gyakran használja beszéd közben a 'hát' szót. Igaz, hogy a felsorolt példák nem álta-

lános jellegűek s egy faluközösség határain kívül alig terjednek. Ilyen természetű lehetett személynévadásunk jórésze, különösen a történelmi időkben. Így hívták II. Ulászló magyar királyt *dobzsenek*, mert mindenre ráhagyólag *dobzset*, 'jól van'-t mondott.

De maradjunk csak a magyar nyelvterületen. A magyar színházi nyelvben, vidéki lapok tárcáiban gyakran szerepel a butuska, falusi liba neve, *Nemtudomka*, aki a hozzáintézett kérdésekre csak 'nem tudom'-mal válaszol. A székelyföldi katolikusok közt kedvelt régi szokás az aprószentekelés: Aprószentek napján (dec. 28.) a gyermekek, a nap emlékére megvesszőznek minden útkerékes embert, miközben mondják a verset: Aprószentek, dávid-dávid... Többször hallottam ilyenszerű beszédet: Zár'bé a kaput, met jönnek a *zaprószentek!* Az ijen nagynévetelű *aprószentet* nem jószüvel kénálam meg, ülne otthon a dógán...

Szintén székelyföldi a következő példa is, habár a latinból származik: a *vidimusz*: 'ministráns' jelentéssel. Vízkeresztkor (jan. 6.), házszentelés alkalmával a négy minisz-

tráns gyermek a következő köszöntéssel lép be a pap előtt a házba: Láttuk a zur csillagát napkeleten s ejöttünk szép ajándékokkal imádni a zurat. Régebbi időkben latinul mondták a köszöntést: *Videmus stellam Domini ab Oriente...* Innen a segédkező gyerekek *vidimusz* elnevezése.

Ezt a sort megtoldhatom még két, a román nyelvből vett példával: *frátye* és *gátá*. Az előbbi eredeti jelentése 'testvér', 'pajtás'. Az erdélyi román sűrűn használja beszéd közben s megszólításként is a 'frate' szót. Amint a *nustit*, éppúgy a *frátyet* is a magyar az 'oláh' helyett, gúnyos értelemben használja. Pesten az országházi kapus, amikor megtudta, hogy erdélyi vagyok, így fogadott: Hát a *nustik* mit csinálnak? Ebben az esetben bátran mondhatta volna a *frátyeket* is. Egészen újkeletű szóutánzó névadás a *gátá*. A szó a román 'gata' ~ 'kész', 'készben van'-ból származik. A mi esetünkben jelentése: 'jegyszedő, kalauznő'. A nagyobb román városok utcáin közlekedő társas gépkocsik az indulást 'gata' kiáltással jelzik Erdélyben is. Ez a szó annyira megszokottá vált a jegyszedő kisasszony száján, hogy *gátának* v. *gátákisasszonynak* hívják. Mutatják a következő példák is. Mint gyermektréfa járta évekkel ezelőtt: Bácsi, (t. i. a vezető) tessék megállni, mert a *gátá* kiesett! Vagy: Ezután a *gáták* is csak románul beszélhetnek a taxikon. Mennyi lehet a fizetése egy ijen *gátának*? (Kolozsvárról.)

Az utóbbi példák azt mutatják, hogy a szóutánzó névadás leggyakoribb azokon a nyelvterületeken, ahol a népi keveredés nagyobb méretű.

SZŐCS LAJOS

Vihar egy pohár vízben. A szólás ebben a formájában francia eredetű; Montesquien írta a kicsi San Marino köztársaság forrongásáról: *une tempête dans un verre d'eau* (Büchmann). A francia szólás nyilván annak a régi latin szólásnak a hatása alatt keletkezett, amely a kanálban támasztott viharról szól: *excitat fluctus in simpulo*. Ezzel a latin szólással él Pázmány, amikor így feddi Alvinczi Pétert: «Mit

kötődöl tehát én-velem és miért *indítasz tengeri háborúhoz hasonló habokat egy kalán vízbe?»* (ÖM. 2:640).

KERTÉSZ MANÓ

Tamás vagyok benne. Ez a szólásunk a 16. század közepén, amint már rég kimutattam, így hangzott: «*az szent Tamás hitével hiszem*» (Nyr. 41:478). Mai alakjában Vitnyédi Istvánnak, a költő Zrinyi bizalmasának leveleiben bukkan fel; két ízben is találkozunk vele: egyszer arról van szó, hogy Zrinyinek Vitnyédi útján fegyvervásárlásra tesznek ajánlatot, amelyet V. továbbít ugyan, de nem hiszi, hogy ural vásároljon, mondván: «de én *Tamás vagyok*, vegyen tőlök valamit» (VitnyLev. 2:34, 1663-ból). Más alkalommal meg, Keczer Ambrushoz írt levelében abban kételkedik Vitnyédi, hogy esetleg luteranus magyarra ruházzák a generálisságot: «*az mely felől én Tamás vagyok*» (uo. 2:209, 1664-ből).

KERTÉSZ MANÓ

Edény szavunk jelentéséről. Az *edény* szó régebbi magyarázatait elvetette az EtSz., de Katona Ióránté sem jobb náluk (MNy 30:183). Már eleve gyanúval kell fogadnunk az olyan magyarázatokat, amelyek elhomályosult összetételt keresnek az egyszerű szóban, különösen, ha vélt elemei is csak a rokon nyelvekből mutathatók ki. De jelentéstörténeti szempontból is hibásak azok a magyarázatok, amelyek szerint az *edény* eredetileg étkezésre vagy élelmiszer őrzésére szolgált. Hisz régi szótárainkból idézhetjük: peluis — *Lab moso edeny, medencze*; luter — *Pohár, es kanna moso edény*; atramentarium — *Kolomáris, tenta edény*; abax — *Ezwst, arany és effele draga szersram (!) tartó edény*; matula — *Matule hugyo eten (!) Calepinus*; Matella, vel, matula — *Huddozo edeny* (Szikszai Fabricius). Sem az EtSz., sem Katona nem vették észre az *edény* szónak egy rendkívül fontos értelmezését, amely kétségtelenül eredeti jelentése volt. Pedig a NySz is idézte már PP-ből az *edény* 'instrumentum' jelentését, de ez megvan már MA-nél (1621): *Ediny, Vas, Instrumen-*

tum. Megjegyzem, hogy a szó kétszer fordul elő a szótárban, betűrendben előbb van *Edény*, Vas. MA szótárának 1708-ban megjelent, német fordítással bővített kiadásában is kétszer szerepel szavunk, a második: *Ediny*, Vas, Instrumentum. Instrument/Werckzeug. PP-nál is megvan mind a két helyen, de itt a második helyen, ahol 'Vas, Instrumentum' az értelmezés, szintén *Edény* van. Az *edény*-nek 'eszköz' jelentését megerősíti a NySznak egy másik adata Károlyi bibliafordításából: Az leuitác visellyéc az sátort és minden ő *edénit*: et omnia utensilia eius. MA-nél Utensilia: *Eletűnkre haznos dolgoc, házi szerszamac*. Utensile: *Elni valo Eszköz* (MA.PP), *Minden házi eszköz* (PP). Az *edény* 'eszköz' jelentése már most megmagyarazza különböző népnyelvbéli jelentéseit: 1. 'ruhás szekrény' (Kiss Géza, Ormányság 271); 2. 'bútor' (Csallóköz); 3. 'szekér' (Somogy m. Kapoly, Szekszárd vid., Fehér m. MTsz. Fehér m. Csákberény Nyr 43:45, Baracs MNy 10:332); 4. 'egy fuvar, kocsi-rakomány' (Jászberény, Csoma 68); 5. 'a halászkok és révések minden fajtájú csónakjai, bárkái, haltartó és szállító eszközei összefoglaló neve' (Tiszadob); 6. 'csónak' (Tolna m. Batta); 7. 'hajó' (Szegszárd); *nagy-edény* 'nagyobbfajta dereglye' (Tiszaroff) MTsz.

A jelentésre nézve vö. finn *kalu* 'Ding, Sache, Gegenstand, Werkzeug; Gerät (*astia*)'; *kalusto* 'Werkzeug, Gerätschaften, Gerät, Service, Tischgeschirr' (*astia* 'Gefäss, Geschirr, Fass'); német *Gerät* 'bútor, holmi; eszköz, szerszám; edény'; *Geschirr* 'lőszerszám; fogat; edény (kül. főző edény)'; *Schirrholtz*, *Geschirrholtz* 'szerszámfa'; *Schirrmeister*, *Geschirrmeister* 'szerszámmeester, kocsimeszter'; *Ackergeschirr* 'földművelő eszköz'; (*an*)*schirren* 'fölkantároz, fölszerszámoz, befog (lovat)'. A fölnémetben Adelung szerint «auch von kleinern Schiffen und Fahrzeugen, welche man auch wohl *Gefässe* oder *Schiffsgefässe* zu nennen pflegt, gebraucht wird. Besonders heissen die langen Kähne,

welche aus Bayern und Ober-Osterreich die Donau hinuntergehen, daselbst *Geschirre*... Das Schiff und Geschirr der Fischer, im Oberdeutschen, ihr Fahrzeug und Fischgerät... Schiff und Geschirr, bei den Fuhr- und Landleuten, der Wagen und das dazu gehörige Gerät.» Az ige csak az újfelnémetben fordul elő (első adat Stielernél 1691), a főnév azonban már régi: kfn. *geschirre* 'Werkzeug jeder Art, Bespannung', ófn. *giscirri* 'Gefäss, Gerät, Werkzeug'; a szó eredeti jelentése nyilván 'Zurechtgeschnittenes volt' és a *scheren*, kfn. *schörn*, ófn. ószász, angolszász *scëran*, középnémetalföldi *sceren*, ófríz, óészaki *skëra* 'scheren; zerschneiden, zerhauen' származéka (Kluge-Götze).
BEKE ÖDÖN.

Kakastej, madártej. Vitéz Mészáros Ede a Magyar Nyelv márc.-áprilisi füzetében (96. 1.) rámutat e kifejezés legrégibb előfordulására (a görög irodalomban) és e szólás nagy elterjedtségére. Ezt a szólást 'rendkívül jó, oly finom, mint amilyen csak a mesében fordul elő' és 'valami lehetetlen, nem létező valami' jelentésben (vö. még Csefkó MNy. 19:42, Szabó Ernő Nyr. 23:305) a rokonnnyelvekben is megtaláljuk. Az Oroszország területén élő rokon népek nyelvébe valószínűleg orosz közvetítéssel jutott bele szólásunk (or. *птице молото* 'madártej'; ennek jelentése pl. Kijanen szótára szerint 'mahdotonasia', azaz 'lehetetlen dolog'). A votjából a következő példákat idézhetjük: *sumik pidestes ulisa dme: didik papauen domiz van* 'beseht euch den Boden eurer Kumyschka-Tasse und trinket: es ist Taubenmilch' (Wichm. Wotj. Sprachpr. 156. dal); itt tehát a 'galambtej' 'valami rendkívül finom'-at jelent (hasonlóan még: Munkácsi UF. 5:33, Wotj.Sz. 393). Rendszerint azonban 'valami lehetetlen' e kifejezés jelentése. Így pl. a következő votják találós mesében: 'drei in dieser Welt nicht existierende Dinge. — Es gibt keine Leiter, um zum Himmel hinaufzuklettern; es gibt keine Vogelmilch (*papauen domiz ebou*); es gibt keine Brücke, um über die Kama zu gehen' (Wichm. 192. tm.). Pervuchin változatában a következő három lehetetlenség szerepel: disznószarv, tyúkcecs, sarlóhüvely (1.

Munk. NyK. 21:477, Votj.Sz. 226). — Az előbb említett találós mese a cseremiszenben is ismeretes. Így Genetznél, Porkkánál és Wichmann-nál is megvan a találós mese a következő alakban: *a)* 'drei Dinge, die es nirgends gibt. Der weisse Falke hat keine Milch (oš *barašən sörzö uke*), übers Meer gibt es keine Brücke, zum Himmel hinauf gibt es keine Leiter' (Genetz SUS. Aik. 7:49); *b)* 'um zum Himmel zu klimmen, gibt es keine Leiter; um übers Meer zu fahren, hat man keine Brücke; vom weissen Habicht bekommt man keine Milch' („wird gebraucht von einer Arbeit, die unmöglich auszuführen ist“) (Porkka SUS. Aik. 13:23); *c)* '... ein weisser Habicht hat keine Milch' (Wichm. SUS. Toim. 59:149).

De persze nem lehetetlen, hogy e szólás ezekbe a finnugor nyelvekbe a törökség útján került bele. Az oszmán-törökből is ismeretes a *kuš südü* szólás, melynek jelentése 'Vogelmilch, etwas Unmögliches' (Radloff 2:1023), 'eine unausführbare Sache' (uo. 4:835), '(Vogelmilch) sehr seltenes oder unmögliches Ding' (Zenker 717), és ez a szólás bizonyosan más török nyelvekben is megvan.

FOKOS DAVID.

Epe. Arra, hogy az 'epe' neve összefügg a 'sárga' színnévvvel (l. Beke Nyr. 66:71, Kohn Zoltán uo. 118), a szamojédban is találunk jellemző példát. Az 'epe' jelentésű szó (O. *pād* stb.) az egyes szamojéd nyelvekben *a)* 'epe', *b)* 'kék', *c)* 'sárga', *d)* 'keserű' jelentésben fordul elő és 'zöld' jelentésű szamojéd és mordvin szavakkal függ össze. L. Paasonen: Beiträge 259, ahol idézi Pallas megjegyzését: „Die Samojeden unterscheiden nicht zwischen grün, gelb und blau“, Setälä: Stufenw. 56, Verw. 59, Donner SUS. Toim. 49:140, Lehtisalo uo. 56:71.

(A Nyr. 66:73. l. idézett török példához vö. még pl. Kašgh.-Brockelm. *saryy* 'gelb': *saryy suv* 'Galle' [tkp. 'sárga víz'], *saryylyy* 'gallig'; l. még Radl. 4:319 s. kk.) FOKOS DAVID.

Ágyú. A szóra a legrégebbi adatok: *Adamas est lapis tam durissimus, quod duro instrumento sem eg aldeual et nullo modo frangi potest* Serm. Dom.; *Fusor aramentarius — Audee ewttō* (a. m. ágyúöntő) Murmelius 2410. sz. Bombarda, — *Pattantyu, vağ, nagy algyu* Szikszai Fabricius; *Algyu*,

Bombarda, Tormentum MA (1621), a latin-magyar részben: *Bombárda, Puska, Ágyu, Algyu; Tormentum, Minden hagyito, ellensegre lövellő, falronto szerszam, Fegyver, Algyu, Pattantyu*. A kódexekben még 'eszköz, szerszám' jelentése volt; pl. megjelene az algyuval ostorral, vездөл és eгeб algukkal kikkel kinzattatott volt (BodK); mynd fel veue kezében ev *algyujat*, mynemeo myes volt ez velagon: az kapasok ragadak kapajokat, asoyokat, chepeket, lapatyokat (CornK); az kynnak eo *algyoyath* elterneye (DebrK); David imez heet hangossagtewō instrumentumot veety. *Vygasag tewō algywk...* (SándK). Tehát 'szerszám, kinzőeszköz, hangszer' mind a kezett az *ágyú*. Hasonló jelentésfejlődés ment végbe a finnben, ahol az *ase* jelentése: 1. 'fegyver'; 2. 'szerszám, eszköz'; *työ-ase* 'Werkzeug' (tkp. 'munkaszerszám').¹

BEKE ÜDÖN.

Könyvek és folyóiratok.

Lauri Kettunen: Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki. Soumalais-ugrilainen Seura. 1938.

Üdön Beke: Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen. (Mémoires de la Société Finno-ougrienne. 76. k.)

Martti Rapola: Suomen kielen *jalo* sanan merkityshistoriaa. (A finn *jalo* szó jelentéstörténetéhez.) A turkui egyetem évkönyvei. 22. k. 1938.

Losonczi Zoltán: Milyen lehetett a magyar köznyelv szókészletében és nyelvtanában Szent István trónraléptekor? (Különnyomat a Szent István Emlékkönyv II. kötetéből.)

Erdélyi Múzeum. XLIII. k. 2. f. Nyelvművelés rovatában *Brüll Emánuel* ismerteti az új magyar nyelvvédő könyvet és a mutató névmás hibás elhagyásáról és hibás használatáról szól. *Szia*: «Magyarítás», «Sok az egy, de gyakran kevés is» címen nyelvhelyességi kérdéseket tárgyal.

¹Németh Gyula szerint a magyar *ágyú* török eredetű szó s megfelelője a turfáni ujjur *alta* 'Kunstgriff' (Kőrösi Csoma-Archiv. 1921).

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára egész évre 5 pengő. Külföldi előfizetők számára 6 svájci frank, 40 cseh korona, 160 lei

Félévi előfizetést nem fogadunk el.

A legközelebbi szám 1938 december havában jelenik meg.

Telefón: 310-6-34.

Postatakarékpénztári számla:

Dr. Balassa József 2560

A MAGYAR NYELVŐR
szerkesztősége és kiadóhivatala
Budapest, V., Klotild ucca 10/A.

STEMMER ÖDÖN

Tudományos könyvkereskedés és antikvárium

Budapest, V. Gróf Tisza István ucca 14

Telefon: 1-800-75

Telefon: 1-800-75

*Nyelvészeti és történelmi művek és folyóiratok
nagy raktárkészlete.*

Keresletek és rendelések legpontosabb elintézése.

Méltányos árak.

*Könyvtárak és egyes megfelelő művek
állandó vétele.*

TARTALOM:

<i>Balassa József: Nyelvtisztaság és nyelvhelyesség</i>	77
<i>Kertész Manó: Tükörszavak</i>	86
<i>Kannisto Artur: Eszrevételek Szabolcsi Bence bírálatára</i>	90
<i>Kodolányi János: Ormányság — Ormánság I.</i>	92
<i>Beke Ödön: Néhány tájszavunk történetéhez</i>	98
Magyarázatok: Ujabb adatok a szóutánzó névadáshoz (Szöcs Lajos).	
— Vihar egy pohár vízben. Tamás vagyok benne (Kertész Manó).	
— Edény szavunk jelentéséről (Beke Ödön). — Kakastej, madár- tej. Epe (Fokos Dávid). — Ágyú (Beke Ödön).	104
Könyvek és folyóiratok.	107